

CUMHURİYETİMİZİN
102. YILINA İTHAFEN:
ANADOLU ARKEOLOJİSİ
ÜZERİNE YENİ ARAŞTIRMALAR

BİDGE Yayınları

**CUMHURİYETİMİZİN 102. YILINA İTHAFEN: ANADOLU
ARKEOLOJİSİ ÜZERİNE YENİ ARAŞTIRMALAR**

Editör: HAKAN YILMAZ

ISBN: 978-625-372-899-1

1. Baskı

Sayfa Düzeni: Gözde YÜCEL

Yayınlama Tarihi: 20.12.2025

BİDGE Yayınları

Bu eserin bütün hakları saklıdır. Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yayıncının ve editörün yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Sertifika No: 71374

Yayın hakları © BİDGE Yayınları

www.bidgeyayinlari.com.tr - bidgeyayinlari@gmail.com

Krc Bilişim Ticaret ve Organizasyon Ltd. Şti.

Güzeltepe Mahallesi Abidin Daver Sokak Sefer Apartmanı No: 7/9 Çankaya /
Ankara

ÖNSÖZ

Arkeoloji — eserlerin ve maddi kalıntıların analizi ve yorumlanması yoluyla insan kültürlerini inceleyen bir bilim dalı olarak — yerel ve küresel ölçekte insanlık kültür tarihinin katmanları arasında, bir gezgin gibi yol alır; eski kültürler ve medeniyetlerle karşılaşır ve bunları sosyal ve fen bilimleri çerçevesinde yorumlar.

Antropoloji, eski ve modern insanı biyolojik, kültürel ve çevresel bağlamlarıyla inceleyen bir bilim dalıdır. Sosyal ve fen bilimleri içerisinde, kuramsal ve metodolojik açıdan son derece çeşitli yaklaşımları bünyesinde barındıran beşerî bir disiplindir. Antropoloji, insan deneyimini tüm yönleriyle ele alarak biyolojik, tarihsel ve kültürel boyutlar arasında yaratıcı bir sinerji oluşturan özgün bir alandır. Beşerî bilimler içinde, insan olmanın ne anlama geldiğini geniş ve bütüncül bir perspektifle değerlendirir.

Bu doğrultuda antropoloji, yerel ve küresel dinamikleri ortak bir tema etrafında birleştirerek uzun vadeli yeni vizyonlar geliştirmeyi amaçlar. Kültürel ve biyolojik varlıklar olarak insan yaşamını, küçük ölçekli ilişkilerden büyük ölçekli örüntülere uzanan bir çerçevede; farklı yöntem ve yönelimlerle ele alır. Böylece yerel ve küresel düzeyde insan, toplum ve tarih arasındaki ilişkileri; ekoloji ve evrim ilkeleri ışığında, güçlü ve uygulamaya dönük bir öğretim misyonu anlayışıyla inceler.

Cumhuriyetimizin 102. Yılına İthafen: Anadolu Arkeolojisi Üzerine Yeni Araştırmalar, arkeolojiyi ve antropolojiyi diğer disiplinlerle birlikte kapsamlı ve sistematik bir biçimde ele alan bir kitaptır. Eser, Anadolu'nun farklı bölgelerinde ve belirli alanlarında yürütülen arkeolojik ve antropolojik araştırmaların bilimsel yönlerini; arkeolojik ve antropolojik kavramları, kuramları ve uygulamaları ayrıntılı tartışmalar eşliğinde değerlendirmektedir. Bu yönüyle kitap, arkeoloji ve antropolojiyle yeniden tanışmak isteyen

öğrenciler ve profesyoneller için yeni buluntulara dair temel bir rehber niteliği taşımaktadır.

Bu serinin kitapları, Anadolu'nun geçmişine ilişkin bir yol haritası sunar; antik Anadolu'da bir yolculuğa çıkmanızı ve çevrenizdeki medeniyetlerin nasıl ortaya çıktığını anlamanızı sağlar.

Editör olarak, bu serinin her yıl yayımlanarak bir geleneğe dönüşmesinde emeği geçen başta BİDGE Yayınları çalışanlarına ve kitabın ortaya çıkmasına yayın desteği sunan değerli araştırmacılara teşekkür ederim.

Unutmayalım:

“İnsanın geçmişini daha bütüncül bir bakış açısıyla anlayabilmek için Antropoloji ve Arkeoloji mutlaka okunmalıdır”.

Doç. Dr. HAKAN YILMAZ
VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ

İÇİNDEKİLER

İREMİR HÖYÜK: BİYO-TOPLUMSAL ARKEOLOJİ VE ANTROPOLOJİK ANALİZ — DOĞU ANADOLU’DA BİR DEMİR ÇAĞI MEZARLIĞI, VAN / TÜRKİYE	6
HAKAN YILMAZ	6
HANİFİ BİBER	6
ARKEOLOJİDE “ENGELLİLİK”	81
SİNAN KILIÇ	81
VAN/ŞABANİYE TÜMÜLÜSÜ’NDE ARKEOLOJİK ÇALIŞMALAR: YENİ BULUNTULAR	110
ERDAL POLAT	110
HAKAN YILMAZ	110
MEHMET FUAT LEVENDOĞLU	110
SAVAŞ ONUR ŞEN	110

İREMİR HÖYÜK: BİYO-TOPLUMSAL ARKEOLOJİ VE ANTROPOLOJİK ANALİZ — DOĞU ANADOLU’DA BİR DEMİR ÇAĞI MEZARLIĞI, VAN / TÜRKİYE

**HAKAN YILMAZ¹
HANİFİ BİBER²**

Giriş

Arkeolojik araştırmalarda mezarlık alanlarının yorumlanması genellikle mezar mimarisi ve mezar buluntuları üzerinden yapılmaktadır. Ancak bu yaklaşım, incelenen dönemin kültürel zenginliği ve çeşitliliğinin anlaşılmasında yetersiz kalmaktadır. Cenaze ritüeli uygulamaları, cinsiyet, grup, sınıf ve toplum içerisindeki uygulamalar, insan kalıntılarının analizleri, antik DNA çalışmaları gibi konuların yeterince ele alınamaması mezarlıkların biyo-toplumsal arkeolojisi anlaşılmamaktadır.

¹ Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Prehistorya Anabilim Dalı, Van/Türkiye, Orcid: 0000-0002-2399-5085, cerok_73@yahoo.com

² Prof. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Prehistorya Anabilim Dalı, Van/Türkiye, Orcid: 0000-0003-3719-4120, hbiber@yyu.edu.tr

Burada tam anlamıyla “*maddi ve manevi kültür*” çalışanların, yani “*Antropoloji ile birlikte biyo-toplumsal arkeoloji*” birlikteliği, bize geçmiş insanların yaşam biçimlerinde gözlenen davranış süreçlerini anlamadaki yetersizliği giderebileceğini düşünmekteyiz. Lavenda & Schultz’un (2018: 24-26) bu konuda dikkat çekici açıklaması:

“Antropoloji, kapsamı oldukça geniş olmasına rağmen kendi içinde son derece tutarlı bir disiplindir. Bu tutarlılık, disiplinin kendine özgü bakış açısından kaynaklanır. Antropoloji; bütüncü, karşılaştırmacı, saha çalışmasına dayalı ve evrimsel bir yaklaşım benimseyen bir bilim dalıdır. Antropologlar için bütüncül olmak, insana dair bilinen tüm bilgileri bir araya getirme çabası anlamına gelir. Bu nedenle antropologlar, insanı inceleyen biyoloji, ekonomi, din bilimleri gibi farklı disiplinlerin bulgularından yararlanmanın yanı sıra, benzer konularda çalışan diğer alanların topladığı veri ve bilgilerden de faydalananarak insan yaşamına dair kapsamlı bir tablo çizmeye çalışırlar. Bir antropolog belirli bir insan grubunu incelediğinde, amacı o grubun yaşam biçimini bütüncü bir portre olarak sunmaktır. Bunu yaparken sosyal, dinsel, ekonomik, politik, dilbilimsel ve benzeri pek çok alana ilişkin bilgileri bir araya getirir. Böylece incelenen grubun kim olduğunu ve nasıl yaşadığını anlamaya yardımcı olacak ayrıntılı bir araştırma süreci ortaya koyar. Örneğin paleoantropologlar, belirli bir bölgede kullanılan taş aletlerin sırasıyla nasıl değiştiğine dair bilgiler ile o bölgedeki tarih öncesi yerleşimlerden elde edilen fosil kalıntıları karşılaştırarak anlamlı sonuçlara ulaşabilir. Kültürel antropologlar ise geçim stratejilerini, kullanılan teknolojileri veya arazi kullanım biçimlerini anlayabilmek için arkeologların bulgularından yararlanabilirler.”

Bu konunun daha iyi anlaşılması için şu örneklerle bakmak yeterlidir. Örneğin, bir bireyin cinsiyetini belirlemek amacıyla yalnızca mezar eşyalarının kullanılması tutarlı bir açıklama sunmaz. Silahlarla gömülen bir kişinin otomatik olarak erkek olarak değerlendirilmesi de

benzer şekilde önyargılı bir cinsiyet yaklaşımının ürünüdür. Bu tür durumlarda, mezar içinde bulunan her bir buluntunun kendine özgü bir anlamı vardır; bunların tümünü basitçe “*mezar eşyası*” olarak adlandırmak, taşıdıkları kültürel bağlamı göz ardı etmekten öteye gitmez. Dolayısıyla kültürel antropolojinin temel yaklaşımları ile paleoantropolojinin uygulamalı yöntemleri ve arkeolojinin temel pratikleri bir araya getirildiğinde, daha kapsamlı ve doyurucu yorumlara ulaşmak mümkün olabilir.

İremir Höyük mezarlık alanında ele geçen çanak çömlek repertuarı, kemik ve metal objeler, mühürler, mezar mimarisi ve ölü gömme geleneklerinde gözlenen uygulamalar, iki mezarın Orta Demir Çağı’na özgü kültürel anlayışına uygun diğerlerinin ise bu anlayıştan farklılıklar gösterdiğini ve bu farklılığın Demir Çağı kronolojisinin farklı evrelerine işaret edebileceğini ortaya koymuştur.

İremir Höyük, Van ilinin Gürpınar ilçesine bağlı Otbiçer Mahallesi sınırları içerisinde yer alan ve yaklaşık 4 hektarlık bir alanı kapsayan çok tabakalı bir yerleşimdir. Höyük, 1956 yılında C. Burney tarafından “*Höyük İremir*” adıyla tanımlanmış; bu çalışmada hem Erken Transkafkasya döneminde hem de Kalkolitik Çağ’da iskân görüldüğü belirtilmiştir. Daha sonra A. Özfirat tarafından yürütülen Van ili yüzey araştırması kapsamında höyük yeniden incelenmiş ve hem Geç Kalkolitik Çağ’a hem de Erken Transkafkasya dönemine ait buluntulara rastlanıldığı bildirilmiştir (Uslu vd., 2023). Höyükteki ilk bilimsel kazı çalışmaları ise 2020 yılında H. Biber başkanlığında başlatılmış olup halen devam etmektedir.

1956–2020 yılları arasında, oldukça uzun sayılabilecek bir süre boyunca höyükte kesintili araştırmaların yürütüldüğü ve bu araştırmalarda hem Geç Kalkolitik hem de Erken Transkafkasya tabakalarına yönelik incelemelerin gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Bu kadar uzun bir zaman diliminde diğer çağlara ait buluntulara

rastlanmamış olması, höyüğün yalnızca Geç Kalkolitik ve Erken Transkafkasya dönemlerinde yerleşim gördüğü yönünde değerlendirmelere neden olmuştur. Ancak 2020 yılında höyükte gerçekleştirilen kısa süreli kurtarma kazısı, Geç Kalkolitik ve Erken Transkafkasya dönemlerinin dışında, höyüğün Demir Çağlar’ında da kullanıldığını göstermiştir (Biber ve ark., 2025).

2021 yılında höyüğün güneydoğu yamacında yapılan sondaj çalışmasında, Demir Çağ’ın farklı evrelerine tarihlendirilebilecek bir mezarlık alanı tespit edilmiştir. 2021 yılından itibaren hem höyüğün yamaçlarında hem de höyüğün yaklaşık 1 km güneyindeki düzlüklerde yürütülen yeni araştırmalar, bu alanların Demir Çağ boyunca mezarlık olarak kullanıldığını ortaya koymuştur. Mezarlığın geniş bir alana yayıldığına anlaşılmaya başlanmıştır, 2022 ve 2023 yıllarında bu bölgelerde gerçekleştirilen kazılarda, Van Gölü Havzası özellikle Demir Çağı’na özgü mezar mimarisi ve ölü gömme geleneklerini yansıtan verilerin yanı sıra, havzada şimdiye kadar tanımlanmamış yeni bir mezar mimarisi tipolojisi de belgelenmiştir. Dolayısıyla bu makalenin amacı, Van Gölü Havzası’nın Demir Çağı dönemlerine kısa bir bakış sunmak; mezar mimarisi ile ölü gömme geleneklerini değerlendirmek ve demografik geçişleri ile kültürel dalgalanmaları antropolojik ve biyotopluşsal arkeoloji açısından incelemektir.

Antropolojik Değerlendirmeler

Metodoloji

İremir Höyük Demir Çağ mezarlığında ele geçen iskelet kalıntıları, paleoantropoloji çalışmalarında uygulanan prosedürlere uygun olarak incelenmiştir. Cinsiyet belirleme için, cranium (kafatası) ve pelvis (leğen kemiği) kemiklerinden tanımlanan cinsiyet belirleme kriterleri uygulanmıştır (WEA, 1980). Cranium ve pelvis kemikleri mevcut olmadığı durumlarda ise diğer kemiklerin ölçümleri ve

morfolojik yapıları değerlendirilmiştir. Ancak, bu tür çalışmaların sonuçlarının güvenilirliği daha düşük olabilir.

Bireylerin yaş tahmininde ise çoklu faktörler kullanılmıştır (WEA, 1980). Özellikle bebek ve çocuklarda yaş belirleme için farklı çalışmaların verileri dikkate alınmıştır (Buikstra & Ubelaker, 1994; Hillson, 2005).

Bireylerin boy tahmini, Trotter & Glesser'in (1952, 1958) Avrupalılar için geliştirdiği tahmini boy hesaplamasına göre yapılmıştır.

Ayrıca, bireylerin Beden Kitle İndeksi ve Beden Kitle Ağırlığı hesaplamaları, Niu & Schrader'e (2024:4) göre değerlendirilmiştir. Ağız ve diş sağlığı için paleoantropoloji çalışmalarında diş analizi uygulanan prosedürler kullanılmıştır. Diş çürüğü, diş aşınması, diş taşı, apse, hypoplazi, ölüm öncesi diş kaybı ve periodontal hastalığa (alveol kemik kaybı) bakılmıştır (Hillson, 2005). İskeletlerde gözlenen paleopatoloji, travma, ve diğer tüm ölüm öncesiyle ilişkilendirilen anomaliler Buikstra (2019) ve Rothschild, Surmik & Bertozzo (2023) göre değerlendirilmiştir.

Bulgular

Arkeolojik bağlamda insan iskelet kalıntıları söz konusu olduğunda, tafonominin ilk aşaması genel anlamda “*gömmü gelenekleri*” terimi altında değerlendirilen süreçlerden oluşur. Ölü gömme ritüelleri ve bu ritüellere bağlı eylemler hakkında arkeolojik açıdan çok az şey bilinmektedir (Kutterer & Uerpmann, 2010). Nitekim sosyal statü, cinsiyet, etnik köken veya akrabalık gibi konuları anlamak oldukça zorlayıcı olabilir.

Arkeolojik kanıtlar, toplumsal bir gerçekliği ne ölçüde yansıtabilir? (Sayer, 2013). Bu oldukça zor bir sorudur. Çünkü ölenler,

kendi mezarlarını seçmezler ve cenazelerini organize etmezler. Dolayısıyla, kişi kimliğini hangi yönlerle ifade etme isteği, yalnızca hayatta kalanlar tarafından planlanır. Bu durum, gerçekte, tek tek nesnelerin farklı insanlar için farklı anlamlar taşıyabileceğini gösterir (Sayer, 2013). Sonuç olarak, her mezarın farklı olması, arkeolojik kayıtlarda büyük çeşitliliğe neden olur. Mezarlık alanlarının nasıl organize edildiğini anlamak, cenaze törenlerini kavrayabilmek için önemli bir aşamadır. Nesnelerin, mezarların ve iskelet kalıntılarının dağılımı, bir alanı anlamının önemli bir parçasını oluşturur (Sayer, 2013).

Mezar M1

2021 yılında K15 Açmasında (2021’de kazılan) bulunan Mezar 1, hocker pozisyonunda gömülü yetişkin bir inhumasyon bireye aittir. M1 mezarının Demir Çağı’na tarihlendirilebileceği düşünülmektedir. Mezar mimarisi açısından incelendiğinde, ana kaya üzerine açılmış oval planlı basit bir çukur; düzleştirilmiş killi bir taban; çukurun etrafı ise düzensiz şekilli büyük taşlarla temellendirilmiştir. Temellendirilmiş ve çevrelenmiş taş sırasının üzerinde, iki sıralı, irili ufaklı düzensiz şekilli taşlardan oluşan bir yükselti bulunmuştur. Bu düzensiz taş dizisinin arası ve üstü, çamur ve balçıkla doldurulmuş ve şekillendirilmiştir. Mezarın içine konulan ceset, 2 cm kalınlığında bir toprak dolgu ile örtülmüş ve bu dolgunun üzerine, yaklaşık 5-7 cm kalınlığında değişen bir çamur-balçık katmanıyla kapatılmıştır. Bu çamur-balçıklı dolgunun içine, muhtemelen hala ıslak iken irili ufaklı taşlar sıkıştırılmıştır. Ardından, bu örtü katmanının üstü, 2-3 cm kalınlığında yine balçıkla yeniden sıvanmıştır. Bu taş-çamur-balçıklı örme mezar, mevcut haliyle 280x90x70 cm ölçülerindedir. Ayrıca, mezarın batı duvarının kuzey yarısında döküntü halinde taş yığınının rastlanmıştır. Bu, muhtemelen yıkılmış mezar duvarına ait olabilir. Birey, mezarın kuzey duvarına yaslanmış olup, kafatasının altına düz kum taşı levha ile sabitlenmiş ya da yastıklanmış bir şekilde, doğu-batı doğrultusunda yatırılmış ve tam

hoker pozisyonundadır. Şimdiye kadar Van Gölü Havzası'nda Demir Çağı'nın Erken ve Orta dönem evrelerine ait bu tür bir mezar mimarisi ve mezar yapı stokuyla karşılaşmadığı görülmektedir (Resim 1). Bu mimari yapı nedeniyle “*yarı yeraltı taş örme mezar*” (*semi-subterranean grave*) olarak isimlendirdik ve mezarda ele geçen çanak çömlek parçaları nedeniyle bu mezarın Demir Çağı'na ait olduğunu düşünmekteyiz.

Mezar 1'den ele geçen arkeolojik buluntular arasında, mezarın kuzeybatı köşesinde bir taş kap ve iskeletin etrafında dağınık halde bulunan hayvan kemikleri yer almaktadır (*capra/ovis*, *bos*, *equus* ve *canis*'e ait kemikler). Bu hayvan kemiklerinin mezar içinde bulunması, muhtemelen bir dini ritüelin uygulanmasının bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Ancak, bu söylemimizin bazı eksiklikleri olduğunu belirterek, konuya ilişkin ayrıntılı tartışmanın ilerleyen bölümlerde yapılacağını belirtmek gerekir.

Resim 1: İremir Höyük Orta Demir Çağı'ı M1 Mezarı (Biber ve ark., 2025:121, resim 10).

Mezar 1'de ele geçen birey üzerinde yapılan antropolojik analizlerde, iskeletin 30 yaşının üzerinde, orta yetişkin bir erkeğe ait olduğu belirlenmiştir. Bireyin sağ üst ve sol alt büyük azı dişlerini

ölmeden önce kaybettiği (AMTL) tespit edilmiştir. Ayrıca, bireyin hem üst hem de alt çene kemiğinde, yatay ve dikey yönde ileri derecede alveol kemik erimesi gözlemlenmiştir. Ölüm öncesi diş kaybı, bireyin hayattayken dişlerini kaybetmesi anlamına gelir (Nikita, 2017:330). Alveol kemik erimesi, alveol kemiğinin emilmesi olarak kendini gösterir ve bu durum çok faktörlü etkileşimlerle açıklanabilir. Temelde, çürük ve periodontitis, beslenme eksiklikleri, aşırı diş aşınması, travma veya kültürel ablasyon gibi diş hastalıkları bu etkileşimler arasında yer alır (Nikita, 2017:332). Bireyin diğer dişlerinde apse, hipoplazi, diş çürüğü, travma ve diş taşı gibi etkileşimlerin rastlanmaması dikkate alındığında, ölüm öncesi diş kaybının muhtemel nedeni, dişlerde gözlenen ileri derecede diş aşınması olabilir. Diş aşınması, kuron yüzey morfolojisinin değişmesiyle kendini gösteren, dişin sert dokusunun kademeli olarak kaybıyla oluşan doğal, dinamik ve kaçınılmaz bir süreç olarak tanımlanır (Fiorenza & ark., 2020:39). Diş aşınması, dişlerin çıktığı ve katı gıdaları çiğnemeye başladığı andan itibaren başlar ve üç farklı mekanizma sonucunda gerçekleşir: *aşınma*, *yıpranma* ve *erozyon*. Aşınma, diş etkenlerin diş yüzeylerine uyguladığı sürtünme ile gerçekleşir ve tüm çiğneme yüzeyinde meydana gelir (Fiorenza & ark., 2020:39). Bu, sert gıdalar ve yiyeceklerin içinde bulunan toz ve kum gibi aşındırıcı parçacıkların diş minesini tabakasını aşamalı olarak ortadan kaldırmasıdır (Fiorenza & ark., 2020:40). Ayrıca, dişlerin yüzeyleri arasındaki temastan kaynaklanan (yiyecek içermeyen) aşınma da mekanik aşınma olarak tanımlanır. Avcı-toplayıcı popülasyonlarında, özellikle de kurak ve çöl ortamlarında yaşayan bireylerde, aşınma en yaygın aşınma mekanizmasını temsil eder (Fiorenza & ark., 2020:40). Erozyon, içsel ve dışsal asitlerin neden olduğu minenin çözünmesine yol açan kimyasal saldırıların sonucunda diş yüzeyinin kaybolmasıdır (Fiorenza & ark., 2020:40). Arkeolojik ve antropolojik araştırmalar, avcı-toplayıcı ve tarih öncesi insan topluluklarında, asitli içeceklerin aşırı tüketimi nedeniyle sanayileşmiş toplumlarda yaygın olarak görülen şiddetli diş erozyonuna dair

herhangi bir kanıt bulmadıklarını belirtmektedirler (Fiorenza & ark., 2020:40). Bu mekanizmalara ek olarak, stres yoğunlaşma alanlarında dişin mikro yapısal kaybını belirlemek için başka bir mekanizma olan abfraksiyon da söz konusudur. Bu aşınma, mine tabakasının daha ince olduğu ve dolayısıyla çiğneme yüzeylerinin yüklenme kuvvetlerine karşı daha savunmasız olduğu diş taçlarının servikal çizgisi boyunca daha yaygın görülen aşınmalardır. Fiorenza ve ark. (2020:41) bu tip bir aşınmanın, *“şimdiye kadar tarihi ve tarih öncesi insan popülasyonlarında bu tip bir aşınma mekanizmasıyla karşılaşılmamıştır”* (Fiorenza & ark., 2020:41) demektedirler.

Yukarıda bahsedildiği gibi, diş aşınması, büyük ölçüde insan popülasyonlarının beslenme ve davranışsal özelliklerini yeniden yapılandırmada kullanılan bir göstergedir ve üç farklı aşamada değerlendirilir: mikro aşınma, meso aşınma ve makro aşınma (Fiorenza & ark., 2020:41). Mezar 1’de ele geçen bireyin aşınma düzeyi makro aşınmadır ve ileri derecede aşınma sınıfındadır. Bu düzeydeki aşınmada, çiğneme yüzeyindeki diş minesinin kaybolması ve devamında dentinin aşınmaya maruz kalması söz konusudur. İleri derecedeki bir aşınmanın muhtemel nedenleri arasında, kötü işlenmiş ve sert gıda diyeti ilk akla gelen faktördür. Mezar ve mezarlık alanından ele geçen örnekler, örneğin *taş kaplar ve sürtme taşların (taş havanları)* yiyeceklerin mekanik olarak hazırlanmasında kullanıldığını gösterebilir. Bu da, kaplardan kopan aşındırıcı parçacıkların besinlerle beraber alınması ve çiğneme mekanizmasında yer almasıyla bireyde gözlenen makro aşınmayı açıklayabilir. Nitekim, ölüm öncesi diş kayıplarının büyük azı dişlerinde görülmesi, yukarıdaki ifademizi destekler niteliktedir.

Mezar 1’de iskelet üzerinde gözlenen paleopatolojik lezyonlara bakıldığında öne çıkan rahatsızlık Schmorl’s nodülleridir. Bu rahatsızlık, omurga stres kırığının farklı bir türüdür. Schmorl’s nodülleri, üst veya alt omurga gövde yüzeyinde sklerotik kenarlarla

birlikte çöküntü olarak kendini gösteren intervertebral disk herniasyonuna neden olan kompresyon yüklenmesidir (Nikita, 2017:321). Daha anlaşılır bir ifadeyle, Schmorl's nodülleri, omurların gövdelerinde bulunan intervertebral disk içerisinde yer alan sert jöle kıvamındaki dolgunun herhangi bir sebepten dolayı dışarıya çıkması yani fıtıklaşmasıdır (Waldron, 2009:45). Schmorl's nodülleri, omur yüzeylerinde hemen hemen her pozisyonda görünebilir ve bazen omurga kanalına doğru da uzanabilir (Waldron, 2009:45). Schmorl's nodüllerinin etiyojisi tartışmalıdır; mekanik stres, osteoporoz, metabolik eksiklikler, artan vücut ağırlığı, vertebral morfoloji, enfeksiyon ve konjenital yatkınlıklar gibi faktörler gösterilmektedir (Nikita, 2017:322). Ancak, Schmorl's nodüllerinin ortaya çıkışında bu rahatsızlıklar belirtilse de, travmanın bu durumun ana nedenlerinden biri olduğu öne sürülmektedir (Charlotte & Manchester, 2010:343). Schmorl's nodülleri üç aşamada incelenmektedir. Bunlar: Aşama 0, Aşama 1 (derinliği <2 mm olan, disklerin ön-arka uzunluğunun 1/2'sinden daha azını kaplayan lezyonlar) ve Aşama 2 (>2 mm derinliğinde, disklerin ön-arka uzunluğunun 1/2'sinden fazlasını kaplayan lezyonlar) (Nikita, 2017:322). Gözlenen Schmorl's nodülleri Aşama 2 kategorisindedir ve buna ek olarak omurlarda osteofitik bulgular da vardır. Ancak, osteoartrit'e ilişkilendirilebilecek herhangi bir patolojik bulgu gözlenmemiştir. Omur gruplarına göre Schmorl's nodülü ve osteofitik çıkıntılara bakıldığında, lumbal (bel) omurlar en sık etkilenen bölgedir (%100). Thoracal (sırt) omurlarında ise, T4'ten T10'a kadar hafif osteofitik çıkıntılar görülürken, bu omurlarda Schmorl's nodülüne rastlanılmamıştır. T11 ve T12'de ise osteofitik çıkıntıların orta dereceli görünüme sahipken, Schmorl's nodülü Aşama 1 kategorisinde belgelenmiştir. Cervical (boyun) omurlarında ise ne osteofitik çıkıntılara ne de Schmorl's nodülüne rastlanmamıştır. Bu tip omurga eklem rahatsızlıklarının oluşmasında iş gücüne bağlı stres, *“özellikle iki ayak üzerinde uzun süreli çalışma”* bir belirteç olarak düşünülebilir.

Bireyin boy uzunluğu hesaplandığında 175 cm (min.) ($\pm 3,97$ cm) ile 176,06 cm (max.) ($\pm 4,66$ cm) arasında değişmektedir. Ortalama tahmini boy uzunluğu ise 175,44 cm ($\pm 4,37$ cm) olarak belirlenmiştir. Ayrıca bireyin vücut ağırlığı ve beden kitle indeksi de hesaplanmıştır. Bu hesaplamalara göre vücut ağırlığı (BM) 72,14 kg, beden kitle indeksi (BMI) ise 23,57 kg/m²'dir. Uluslararası beden kitle indeksi sonuçlarına göre, birey normal kilo kategorisindedir.

Mezar M2

2021 yılında K15 Açmasında (2021'de kazılan) devam eden kazı çalışmalarında, 1 numaralı mezarın kuzey duvarının yaklaşık 1,5 m doğusunda hocker pozisyonunda, yetişkin bir inhumasyon bireyi yer almaktadır. Mezar, ana kayaya açılmış basit bir çukur olup, bu çukurun kuzey-kuzeydoğu yönünde irili ufaklı taşlarla temellendirilmiş veya çevrelenmiş bir taş sırası bulunmaktadır; güney-güneybatı sınırı ise ana kaya ile sonlandırılmış oval formlu bir mezardır. Ana kaya ve irili ufaklı taş temellerle çevrelenmiş bu oval formlu mezar çukuru, yine irili ufaklı iki taş sırasıyla yükseltilerek yukarıya doğru daraltılmıştır. Temelden alınarak yapılan üç sıralı taş örme duvarların arasına çamur balçıkla doldurulmuştur. Mezarın üst dolgusu, yaklaşık 3 cm kalınlığında küçük taş çakıllı toprak örtüyle kapatılmış ve üzerine yaklaşık 5 cm kalınlığında çamur balçıkla sıvanmıştır. Bu çamur balçıklı örtü içerisine yaklaşık 10 adet irili ufaklı taş sıkıştırılmıştır. Bu yapı stokunun üzerine ise yaklaşık 3 cm kalınlığında tekrar bir çamur balçık dökülerek tamamlanmıştır. M2 mezarındaki mezar mimarisi ve yapı stoku, M1 mezarında uygulanan mezar yapım inşaat tekniğiyle aynıdır (Resim 2). M2 mezarı ve yakın çevresinde ele geçen fibula, demir bıçak namlusu, çanak çömlek parçaları gibi arkeolojik bulgular bu mezarın da Orta Demir Çağ'a ait olduğu göstermektedir (Biber ve ark., 2025: 113).

M2 mezarındaki antropolojik incelemelere göre, orta yetişkin (30 yaş ve üzeri) yaş kategorisinde erkek bir bireydir. Ağız diş sağlığı

açısından diş çürüğü, diş taşı, apse, hipoplazi, çene travması ve ölüm öncesi diş kaybı gibi rahatsızlıklar gözlenmemiştir. Sadece dişlerde meso (orta derece) aşınma tespit edilmiştir. Vücut kemiklerinde travma ve kemiklere yansıyan herhangi bir paleopatolojik oluşum bulunmamaktadır. Bununla birlikte, Schmorl's nodülleri ve osteofitik çıkıntılar gözlemlenmiştir. Schmorl's nodüllerini vertebra gruplarına göre incelediğimizde, lumbar (bel) omurlar en sık etkilenen bölgedir (%100). Özellikle L5, L4 ve L3 omurlarında Schmorl's nodülü aşama 2 kategorisindeyken, osteofitik çıkıntılar hafif derecededir. Thoracal (sırt) omurlarda ise T5'ten T12'ye kadar aşama 1 kategorisinde Schmorl's nodülleri gözlemlenmiştir. Diğer thoracal omurlarda ve cervical (boyun) omurlarda ise ne osteofitik çıkıntılara ne de Schmorl's nodüllerine rastlanmamıştır.

Uzun kemik ölçümlerinden yararlanılarak yapılan boy uzunluğu tahminine göre, bireyin boyu 170,01 cm (min.) ($\pm$ 3,62 cm) ile 177,4 cm (max.) ($\pm$ 4,72 cm) arasında olup, ortalama boy uzunluğu ise 173,1 cm ($\pm$ 4,17 cm) olarak hesaplanmıştır. Ayrıca, bireyin vücut ağırlığı ve beden kitle indeksi hesaplanmış; vücut ağırlığı (BM) 58,84 kg, beden kitle indeksi (BMI) ise 17,94 kg/m² olarak tahmin edilmiştir. Uluslararası beden kitle indeksi sonuçlarına göre, birey düşük kilolu yani zayıf kategorisinde yer almaktadır.

Resim 2: İremir Höyük Orta Demir Çağ'ı M1 Mezarı (Biber ve ark., 2025:121, resim 11).

Mezar M3

2022 yılında K15 açmasında devam eden kazı çalışmalarında, 1 numaralı mezarın batı duvarının yaklaşık 2 m kuzey-kuzeybatısında, hocker pozisyonunda, sol tarafında yatırılmış bir inhumasyon yetişkin bireyi tespit edilmiştir. Mezar 1,10x80x60 cm ölçülerinde sınırlandırılmıştır. Mezar, oval bir çukura yerleştirilmiş ve bu çukurun içi, irili ufaklı iki sıralı taşla düzleştirilmiştir. Oluşturulan bu zemin üzerine yaklaşık 1,5 cm kalınlığında küçük çakıllı bir toprak örtü serilmiş ve tesviye edilerek düz bir yatak haline getirilmiştir. Oval şekilli mezarın etrafı, 3 sıralı irili ufaklı taş duvar örülerek yükseltilmiştir. Mezar duvarları temelden yukarıya doğru daraltılmış ve üzeri yaklaşık 2 cm kalınlığında küçük taşlı çakıllı bir toprak örtüyle kapatılmıştır. Daha sonra bu örtünün üzerine 8 cm kalınlığında çamur balçık ile doldurulmuş ve bu dolgunun içerisine irili ufaklı (10-15 cm uzunluğunda) taşlar sıkıştırılmıştır. Diğer mezarlarda olduğu gibi, benzer bir mezar mimari geleneği M3 mezarında da uygulanmıştır. M3 mezarı ve yakın çevresinde herhangi bir arkeolojik bulguya rastlanılmamıştır ancak gömü biçimi itibariyle bu mezarın da Demir Çağ'a ait olduğu düşünülmektedir.

Mezar 3'e ait buluntulara bakıldığında, mezarın doğusuna doğru yapılan genişleme çalışmasında in situ sığır (*Bos taurus*) ait yarım üst çene (*maxilla*) kemiği düz bir taş (8-10 cm uzunluğunda) üzerine bırakılmıştır. Ayrıca iskeletin yüzüne dönük şekilde bir adet seramik parçası tespit edilmiştir. İskelet, doğu-batı doğrultusunda yerleştirilmiş olup, yüzü güneye bakmaktadır ve orta yetişkin (30 yaş üzeri) bir erkek bireye aittir. Ağız ve diş sağlığı açısından yapılan antropolojik incelemelerde, bireyde apse, diş taşı, çürük, hypoplazi, çene travması ve ölüm öncesi diş kaybı gibi rahatsızlıklara rastlanmamıştır. Ancak birey, hem üst hem de alt çene kemiğinde yatay ve dikey yönde ileri derecede alveol kemik erimesi göstermektedir. Azı dişlerinin ve küçük azı dişlerinin çiğneme yüzeylerindeki aşınma, makro aşınma kategorisindedir. Azı dişlerinin neredeyse tamamında mine kaybı bulunmakta olup, dişlerin tamamının lingual ve buccal yönde dentinin açığa çıktığı ve dentinin yüzeyinde büyük çukurlar olduğu gözlemlenmiştir. Bu tür makro aşınmanın, sert ve aşındırıcı besin tüketiminin yanı sıra periodontal hastalıklar ve dişlerin farklı işler için kullanılmış olması ihtimalini düşündürmektedir. Diğer paleopatolojik durumlardan, bireyin sol femur kemiğinin gluteal tuberosity'sinde gözlenen aşırı dejeneratif değişiklikler, aşırı zorlamadan kaynaklanmış olabileceğini göstermektedir. Nitekim, 3. trochanter'in yaklaşık 5 cm altında tespit edilen iyileşmiş kırığın varlığı, gluteal tuberosity'de gözlenen aşırı dejeneratif değişikliklerin nedenini açıklamaktadır. Dikkati çeken diğer patolojik gözlemler ise omuriliği oluşturan omurlarda gözlenen dejeneratif değişikliklerdir. Cervical (boyun) omurların gövdelerinde gözlenen dudaklanma, gövde yüzeylerindeki Schmorl's nodülü (aşama 2) ve osteofitik büyümeler, orta dereceli dejeneratif değişikliklerin işaretidir. Neredeyse tüm cervical omurlarda bu dejeneratif değişikliklere rastlanmıştır. Thoracal omurgalarda gözlenen paleopatolojik değişiklikler, cervical omurlardaki değişikliklere benzemektedir. İncelenen thoracal omurların tamamında gövde üst yüzeylerinde aşama 1 kategorisinde olan Schmorl's nodülleri

bulunmaktadır. Lumbar (bel) omurlarda ise osteofitik büyümeler ve aşama 2 Schmorl's nodülleriyle birlikte aşırı dejeneratif değişiklikler söz konusudur. Tüm lumbar omurlarda aşırı dejeneratif değişiklikler gözlemlenmiştir. Muhtemelen, ağır iş kollarında çalışma sonucunda oluşan mikro travmalar ve ayrıca uygun olmayan uyuma yerleri gibi fiziki koşulların oluşturduğu olumsuz şartlar nedeniyle meydana gelmiş olabilir. Paleopatolojik durumlar dışında, bireyin tahmini boy uzunluğu 163,1 cm $\pm$ 4,57 cm olarak hesaplanmıştır.

Çömlek Mezar 1

Çömlek Mezar 1, M3 mezarının 45 cm kuzeyinde yer almaktadır. Çömleğin çevresi çamur harç ile sıvanmıştır. Mezarın doğu-batı yönündeki genişliği 70 cm, kuzey-güney yönündeki genişliği ise 60 cm'dir. Çömlek, doğu ve batı kısımlarında çamur harç üzerine oturtulmuş taşlarla desteklenmiştir. Çömlek form olarak geniş ağızlıdır ve doğu-batı yönünde, gövdesi yan yatırılmış şekilde tespit edilmiştir. Çömleğin ağızı doğuya bakarken dip kısmı batıya dönük durumdadır.

Çömleğin içinin toprakla doldurulduğu görülmüştür. Temizlik sırasında çömlek içerisinde 0–1 ay aralığında ya da yeni doğmuş bir bebeğe ait iskelet tespit edilmiştir. İskelet çömleğin içine kuzey-güney doğrultusunda, sol tarafına yatırılmış, yüzü doğuya bakar şekilde hocker pozisyonunda yerleştirilmiştir. Alanda yürütülen antropolojik ve arkeolojik incelemeler sırasında, iskeletin boyun kısmında iki adet yan yana yerleştirilmiş *damga mühür* ile küçük, yuvarlak formu bir boncuğa rastlanmıştır (Resim 3), (Biber ve ark., 2025:114).

Resim 3: İremir Höyük İremir Demir Çağ (Post Urartu/Akamenid Dönem) Çömlek Mezarı

Mezar M4

Çömlek mezarın yaklaşık 40 cm kuzeybatısında yer alan iskelet, tam hocker pozisyonunda doğu-batı doğrultusunda, yüzü kuzeye bakar şekilde gömülmüş bir inhumasyon bireydir. Birey mezar içerisinde sırt kısmı ana kayaya yaslandırılmış olup diğer tarafları taş sırası ile sınırlandırılmıştır. Mezar yapım tekniği, Mezar 1, 2 ve 3'te tanımlanan mezar mimarisiyle aynıdır. Bu mezarın diğerlerinden tek farkı, bireyin bacaklarının bulunduğu bölümde taş yerine sertleştirilmiş çamur dolgu bloğu kullanılmış olmasıdır. Mezarın ölçüleri 60x80x90 cm olarak belirlenmiştir. Bireyin boyun kısmının altına, yastık işlevi görecektir şekilde 15x10 cm boyutlarında bir taş yerleştirilmiştir (Resim 4), (Biber ve ark., 2025:115). M4 mezarı ve yakın çevresinde herhangi bir arkeolojik bulguya rastlanılmamıştır ancak gömü biçimi itibarıyla bu mezarın da Demir Çağ'a ait olduğu düşünülmektedir.

Resim 4: İremir Höyük Demir Çağ, M4 Mezarı.

M4 mezarında yapılan antropolojik incelemeler sonucunda iskeletin yaklaşık 30 yaşında, orta yetişkin bir erkek bireye ait olduğu belirlenmiştir. Ağız ve diş sağlığı bakımından değerlendirildiğinde ölüm öncesi diş kaybı bulunmamaktadır ve bireyin tüm dişleri mevcuttur. Alt çene dişlerinin hem lingual hem de buccal yüzeylerinde belirgin miktarda diş taşı oluşumu tespit edilmiştir. Üst çene dişlerinde ise ileri derece makro aşınma nedeniyle diş taşı gözlenmemiştir. Özellikle alt çene kesici diş grubunda, ısırma kenarından mine yüzeyi boyunca uzanan yoğun diş taşı birikimi dikkat çekicidir. Hem alt hem de üst çenede aşınma düzeyi makro aşınma kategorisindedir. Alt çenede birinci ve ikinci azı dişlerinde mine kaybı yaklaşık %75 oranındadır. Köpek ve kesici dişlerde de benzer seviyede mine kaybı görülürken, küçük azı dişlerinde aşınma oldukça sınırlıdır. Özellikle birinci ve ikinci küçük azı dişlerinde lingual ve buccal tüberküller arasında daha dar aşınma alanları tespit edilmiştir. Üst çene dişlerinde ise üçüncü azı dişleri hariç tüm dişlerde tam mine kaybı (%100) görülmektedir. Sol birinci azı dişindeki ileri makro aşınma nedeniyle pulpa odası açığa çıkmıştır. Birinci ve ikinci azı dişlerindeki aşınmanın temel nedeni bu dişlerin kötü işlenmiş ve sert gıdalarla ilk temas eden grup olmasıyla açıklanabilir. Bununla birlikte, tüm dişlerde aşınma şeklinin buccal'den lingual'e doğru eğimli bir hat oluşturacak şekilde gelişmesi dikkat çekicidir. Bu aşınma modeli yalnızca normal çiğneme işleviyle

açıklanamaz. Bulgular, bireyin dişlerini belirli bir iş veya zanaat faaliyetinde alet gibi kullanmış olabileceğini düşündürmektedir (Resim 5). Sonuç olarak mezar 1, 3 ve 4'deki bireylerin aynı tip bir makro aşınma sergilemesi dişlerinin beslenmedeki görevlerin dışında diğer başka görevler içinde kullanıldığını göstermektedir.

Resim 5: Makro Diş Aşınması

Vücut kemiklerinde gözlenen paleopatolojik bulgulardan biri, diğer bireylerde olduğu gibi omurlarda tespit edilen Schmorl's nodülleri (Aşama 2). Ayrıca omurlarda osteofitik çıkıntılar izlenmiştir. Cervical, thoracic ve lumbar omurların tamamında belirgin derecede dejeneratif değişimler bulunmaktadır. Özellikle lumbar omur gövdelerinin yaklaşık $\frac{3}{4}$ 'ünü etkileyen enfeksiyon kaynaklı dejeneratif değişimler dikkat çekicidir (Resim 6,7). Diğer bir paleopatolojik bulgu ise sağ beşinci metatarsal kemikte gözlenen iyileşmiş kırık lezyonudur (Resim 8).

Bireyin tahmini boy uzunluğu 172,5 cm (min.) ($\pm 3,86$ cm) ile 178,9 cm (max.) ($\pm 4,72$ cm) arasında değişmektedir. Ortalama tahmini

boy uzunluğu ise 176,4 cm'dir ($\pm 4,17$ cm). Ayrıca bireyin vücut ağırlığı (BM) ve beden kitle indeksi (BMI) hesaplanmıştır. Buna göre vücut ağırlığı 67,28 kg, beden kitle indeksi ise $21,7 \text{ kg/m}^2$ 'dir. Uluslararası beden kitle indeksi sınıflamasına göre birey normal kilo kategorisinde yer almaktadır.

Resim 6: Lumbar Omur, Marjinal Osteofit Şeklinde Dejeneratif Değişiklikler, Osteoartritis

Resim 7: Thoracic omur Schmorl's nodülü

Resim 8: İyileşmiş Kırık

Sonuç olarak, mezarlık arkeolojisi karmaşık bir çalışma alanıdır ve yalnızca arkeolojik verilerle tam olarak çözümlenemez. Çünkü her mezar ve mezarlık alanı, kendi içinde kültürel bilgiler barındırır. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de mezarlık arkeolojisi kazılarında maalesef çalışmalar çoğunlukla nesne odaklı yorumlamaya yönelmektedir. Bu durumdan kaçınmak için mezar ya da mezarlık alanlarının mutlaka antropolojik çalışmalarla birlikte değerlendirilmesi

gerekmektedir. Bu yaklaşım, incelenen mezar ya da mezarlık alanına yönelik yorumların, birden fazla disiplinin metodolojilerinin bir arada kullanılmasıyla daha güçlü ve sağlıklı bir şekilde yapılmasına olanak tanır. Bu tür çalışmalarda çıkarılması gereken en önemli ders ise disiplinler arası ortak çalışma bilincinin ve isteğinin geliştirilmesidir.

Tartışma

Arkeolojik kazı çalışmalarında en önemli konulardan biri, incelenen alana ilişkin tüm olaylar için mümkün olduğunca ayrıntılı ve kesin bir kronoloji oluşturulmasıdır. Spesifik kronolojik sorular kazıdan kazıya değişiklik gösterebilir. Bazı durumlarda yerleşimin kökeni vurgulanırken, diğer durumlarda yerleşimin sona ermesi ya da belirli bir evresinin tanımlanması araştırmanın odak noktası olabilir. Ancak genel amaç, bu kronolojik sorulara en doğru ve kesin şekilde yanıt verebilmektir (Haase & Olsen, 2021: 860).

Van Gölü Havzası, Anadolu'nun en önemli eski yerleşim alanlarından biridir. Bu bölge, iki temel unsur nedeniyle tarihsel ve tarih öncesi araştırmaların uzun süre odak noktası olmuştur. Bu unsurlardan ilki, havzanın Güneybatı Asya'nın önemli bir kavşağında yer alması; ikincisi ise Asya'yı Akdeniz'e bağlayan kara yolu üzerinde bulunmasıdır. Bu nedenle Van Gölü Havzası'nın tarih boyunca farklı kültür ve uygarlıkların dikkatini çekmesi bu iki temel faktörle açıklanabilir. Bu doğrultuda hem ulusal hem de uluslararası araştırmacılar tarafından bölgede arkeolojik kazılar ve yüzey araştırmaları gerçekleştirilmiş, sonuç olarak hem Van Gölü Havzası'nın hem de ona bağlı bölgelerin kültürel yapısı belgelenmiştir.

Bu konuda özellikle Burney'in (1957, 1958) araştırmaları, Van Gölü Havzası'nın kültürel kompozisyonunu belirleme açısından en kapsamlı çalışmalar arasında yer almaktadır. Burney, hem havzanın hem de havza ile ilişkili bölgelerin çanak çömlek endüstrisini

karşılaştırmalı olarak inceleyerek bölgenin ilk “**krono-kültürel temellendirme modellenmesini**” ortaya koymuştur. Burney, bu modellemeyi geliştirirken yalnızca geniş havza alanlarında değil, aynı zamanda havza ile bağlantılı bölgelerde de önemli arkeolojik yerleşimleri tespit etmiş ve bu alanlara ilişkin değerlendirmelerde bulunmuştur. Böylece kendisinden sonra çalışacak yerli ve yabancı araştırmacılar için önemli bir başvuru kaynağı oluşturmıştır.

Havza içinde ve çevresindeki geniş coğrafyada gerçekleştirilen sonraki arkeolojik çalışmaların neredeyse tamamı Burney’in ortaya koyduğu “**krono-kültürel temellendirme modellenmesini**” üzerinden şekillenmiş ve bu yaklaşım günümüzde de büyük ölçüde geçerliliğini korumaktadır.

Havza içerisinde ve çevresinde Bilgiç & Ögün (1964), Erzen (1978), Tarhan (1994), Ussishkin (1994), Belli (1999), Çilingiroğlu & Salvini (2001), Belli & Konyar (2001, 2003a, b), Sevin (2003), Marro & Özfirat (2005) ve Özfirat’ın (2019a,b) çalışmaları, Van Gölü Havzası’nda tarihî ve tarih öncesi kültürlerin mekânlar ve dönemler arasında hareketlerini anlamada önemli bir köprü işlevi görmüştür. Bu araştırmalar, havzanın genel arkeolojik görünümünün ortaya konulmasına katkı sağlamıştır. Söz konusu çalışmaların temel amacı, Burney’in **krono-kültürel temellendirme modellenmesini** geliştirmek ve onun karşılaştığı sorunlara yeni belgeler, yaklaşımlar ve yorumlarla çözüm üretmek olarak değerlendirilebilir.

Son yıllarda Van Gölü Havzası’nda hem önceki kazılar sürdürülmekte hem de yeni kazı alanları araştırmalara dâhil edilmektedir. Bu çalışmalar sonucunda elde edilen yeni verilerle, örneğin Çavuşoğlu ve ark. (2022), Biber & Uslu (2022), Biber ve ark., (2025), Coşkun, Varol & Polat (2023), Kılıç, Zirekbilek & Tayfur (2023), Ayaz, Erdoğan & Yılmaz (2024), Coşkun ve ark. (2024), Erdoğan (2024), Işıklı (2024) ile Yılmaz, Polat & Özgüner (2024)

tarafından yapılan çalışmalar, havzanın ***krono-kültürel temellendirme modelline*** yönelik yeni bir sentez girişimini beraberinde getirmiştir. Bu sentez doğrultusunda farklı varsayımlar ortaya koyulmaya başlanmıştır.

Özellikle Biber ve ark., (2025), Ayaz, Erdoğan & Yılmaz (2024), Erdoğan (2024), Işıklı (2024) ve Yılmaz, Polat & zgner'in (2024) Van Gölü Havzası'nda Demir ağı popülasyonlarının kültürel ve biyolojik çeşitliliğini yeniden değerlendirmeye yönelik çalışmaları, bu dönemin havza özelinde yeniden ele alınmasına ve adeta yeni bir bilimsel sentezin ortaya çıkmasına olanak sağlamıştır.

Bu noktada, bölgeler arası karşılaştırma yapmak yerine, Van Gölü Havzası'nın Demir ağı yerleşim evrelerinin içsel gelişimine odaklanmak daha anlamlı görünmektedir. Doğu Anadolu'da, Erken Demir ağı ile birlikte demir metalurjisinin ortaya çıkışının ardından, yaklaşık M 8. yüzyıldan itibaren Van Gölü Havzası'nda Anadolu'nun güçlü siyasi oluşumlarından biri olan Urartu Krallığı sahneye çıkmıştır. Nitekim havzada yürütülen yüzey araştırmaları ve arkeolojik kazılar, M 12. yüzyıldan itibaren Erken Demir ağı'ndan Urartu Krallığı dönemine (M 9.–7. yüzyıllar) uzanan kültürel süreçte belirgin bir süreklilik olduğunu açıkça göstermektedir.

Havzanın Krallık Dönemi'ndeki en karakteristik özellikleri; görkemli kale mimarisi, zengin buluntu gruplarına sahip tekli/çoklu mezar odası geleneği, kendine özgü çanak çömlek repertuarı, çivi yazıtları ve metalürji faaliyetleridir. Bu özelliklerden dolayı arkeolojik araştırmaların bölgeye olan ilgisi artmış ve çalışmalar çoğunlukla Krallık Dönemi'ne yoğunlaşmıştır. Bunun en önemli nedeni, havzadaki görkemli kalelerin araştırmalar için birincil veri kaynağı oluşturmasıdır. Örneğin Sagona ve Zimansky'nin 2018 yılında Türkçeye evrilen *Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye'nin En Eski Kültürleri M 10000–550 (Ancient Turkey, 2009)* adlı eserinde yer alan “*Kalelerin Krallığı: Urartu ve Demir ağı'nda Doğu Anadolu (M 1200–600)*” başlıklı

bölüm, kazı çalışmalarının neden ağırlıklı olarak Urartu Krallık Dönemi'ne odaklandığını açıklamaktadır. Bu nedenle havzada gerçekleştirilen kazılar, yüzey araştırmaları ve yayınlanan bilimsel çalışmaların neredeyse tamamı uzun bir süre Urartu Krallığı merkezli olarak devam etmiş ve bu durum günümüze kadar etkisini sürdürmüştür.

Ancak son yıllarda bu eğilim değişmeye başlamıştır. Van Gölü Havzası'nda Urartu Krallığı sonrası dönemlerin giderek daha fazla araştırma konusu haline gelmesi, kazı ve değerlendirme çalışmalarının yönünü değiştirmiştir. Böylece havzanın **krono-kültürel temellendirme modellenmesi** artık tek bir sonuca ulaşmayı hedeflemekten ziyade, yeni varsayımların ve tartışmaların ortaya çıkmasına olanak sağlayan çok yönlü bir yaklaşıma dönüşmüştür.

Nitekim Ege Yayınları'ndan çıkan ve Aynur Özfirat, Şevket Dönmez, Mehmet Işıklı ve Mona Saba (2019) editörlüğünde hazırlanan **“Orta ve Doğu Anadolu Geç Demir Çağı: Post-Urartu, Med ve Akhaimenid İmparatorlukları”** başlıklı kitap, Van Gölü Havzası'nın Urartu Krallığı sonrası dönemine ilişkin en kapsamlı **krono-kültürel temellendirme modelini** ortaya koymaktadır.

Kitapta özellikle Özfirat'ın (2019) kaleme aldığı **“Van Gölü Havzası'nda Son Urartular ve Doğu Anadolu Yüksek Yaylası'nda Post-Urartu Dönemi”** ve **“Van Gölü Havzası ve Ağrı Dağı'nda Akhaimenid Dönemi: Karagündüz Höyüğü Kazısı ve Yüzey Araştırması Merkezleri”** başlıklı bölümler, havzanın çanak-çömlek endüstrisinin krono-kültürel değerlendirmesini içermektedir. Özfirat'ın (2019a, b) Post-Urartu ve Akhaimenid dönemine ait yerleşimleri tanımlaması, mimari özellikleri açıklaması, çanak-çömlek endüstrisini yorumlaması ile az sayıdaki mezar ve mezar buluntusunu değerlendirmesi, Krallık sonrası dönemde havzanın yerleşim sürekliliğinin anlaşılması açısından önemlidir.

Dolayısıyla Erken, Orta ve Geç Demir Çağı boyunca havzanın höyük ve kalelerinde, farklı kullanım işlevlerine göre biçimlenen ve kesintisiz devam eden yeni yerleşim pratiklerinin olduğu görülmektedir. Bu bağlamda, antik kaynaklarda (özellikle Asur metinlerinde) MÖ 12. yüzyıldan itibaren önemli bir yerleşim alanı olarak tanımlanan havza, Anadolu'nun diğer önemli antik kültür havzaları arasındaki yerini kanıtlamaktadır.

Ancak Van Gölü Havzası'nın Post Urartu dönemi popülasyonlarının kültürel ve biyolojik yapısının biyo-toplumsal arkeoloji açısından değerlendirilebilmesi, yalnızca Karagündüz Höyüğü'nün 4c (Post-Urartu) tabakasında bulunan ikisi basit toprak mezar ve biri çömlek mezardan oluşan sınırlı örneklemle mümkündür. Bu durumun temel nedeni, büyük olasılıkla Urartu Krallığı dönemine ait arkeolojinin cazibesi ve araştırmaların uzun süre bu döneme yoğunlaşmış olmasıdır.

Sonuç olarak, daha önce de belirtildiği gibi Van Gölü Havzası'nın Demir Çağı arkeolojisi çoğunlukla materyal kültür üzerinden tanımlanmakta ve yorumlanmaktadır. Biyo-toplumsal Arkeoloji verilerinin yetersizliği nedeniyle, yerleşimlerin kültürel kronolojisi ile antropolojik bulguların ilişkilendirilebilmesi şimdilik sınırlı görünmektedir. Bu bağlamda, kültürel üslupların kökeni ve gelişimini anlamak, yalnızca uzun vadeli ve disiplinler arası çalışmalarla mümkün olabilecek bir süreçtir. Bu nedenle, aşağıda sunulan İremir Höyük Demir Çağ'ı Mezarlığı'nın arkeolojik bulguları ile Biyo-toplumsal Arkeoloji verilerinin birlikte değerlendirilmesi; havzanın mevcut literatürüyle karşılaştırılarak tartışılması yoluyla Van Gölü Havzası'nın Demir Çağ'ı evrelerinin araştırmalarına katkı sağlayacağı kanaatindeyiz.

İremir Höyük Demir Çağı evrelerinin mezar mimarisi incelendiğinde, mezarların genellikle ana kaya üzerine açılmış oval

ve/veya yuvarlak planlı olduğu gör÷lmektedir. Mezar tabanı kille düzleştirilmiş basit bir çukurdan oluşmakta, çukurun etrafı ise işlenmemiş taşlardan yapılmış tek sıralı bir temel duvarla şekillendirilmektedir. Bu temel duvarın üzerine işlenmemiş irili ufaklı taşlar iki sıra halinde yerleştirilmiş ve çamur balçıkla yükseltilmiştir. Ardından taş duvar, kerpiç benzeri balçık bir harçla yükseltilerek mezar duvarı tamamlanmıştır.

Oval planlı bu basit taş örme mezara yerleştirilen cesetlerin üzeri ilk olarak yaklaşık 2–3 cm kalınlığında toprak bir dolgu ile kapatılmış, ardından 5–7 cm kalınlığında çamur balçık tabakası ile ört÷lmüştür. Bu balçıklı örtünün içine irili ufaklı taşlar yerleştirilmiş ve üzerine tekrar yaklaşık 2–3 cm kalınlığında balçık sıva uygulanarak mezar tamamen kapatılmıştır. Sonuç olarak, bu “*yarı yeraltı taş örme mezar*” (semi-subterranean grave) tamamen işlenmemiş taş ve çamur malzeme kullanılarak inşa edildiği anlaşılmaktadır.

Bununla birlikte İremir Höyük mezarlığının alan kullanımına bakıldığında, höyüğün yamacından aşağıya doğru genişleyen bir düzen gör÷lebilmektedir. Mezarlar ana kaya üzerine açılmış olup, bazı mezar duvarlarının ortak kullanıldığı ve bütünün “*arı peteğini*” andıran bir plan sergilediği anlaşılmaktadır. Bu tür bir mezarlık düzeni ve alan kullanımı, Karagündüz Höyüğünün Post-Urartu tabakası için de muhtemel bir uygulama olabileceğini düşündürmektedir. Ancak Karagündüz Höyüğünün Post-Urartu tabakasında ortaya çıkarılan mezar yapım geleneğine dair yeterli veri sunulmadığından, İremir Höyük’te gözlenen mezar mimarisiyle şimdilik doğrudan bir bağlantı kurmak mümkün görünmemektedir. Benzer şekilde, havzadaki diğerk mezarlık alanlarında da bu konuya ilişkin yeterli veri bulunmadığı için, söz konusu “*arı peteği düzenini*” andıran yarı yeraltı taş örme mezar mimarisi ve alan kullanım biçiminin Demir Çağ’ın hangi evreleri boyunca ne kadar yaygın olduğuna dair yorum yapmak şu aşamada mümkün değildir.

İremir Höyük Demir Çağı mezar mimarisi, mezar buluntuları ve gömü ritüelleri bakımından Urartu Krallık öncesi ve Krallık Dönemi gelenekleri ile karşılaştırıldığında, dönemler arasında dikkate değer değişimlerin ve evrimsel bir sürecin yaşandığı görülmektedir. Van Gölü Havzası'nda Urartu Krallığı öncesine tarihlenen ve kazısı yapılmış az sayıdaki mezarlıklar genellikle höyük yerleşimlerinden gelmektedir. Bunlar Karagündüz, Dilkaya, Ernis-Evditepe ve Yoncatepe olarak sıralanabilir (Işıklı 2021: 85). Işıklı (2021), bu yerleşimlerdeki mezar mimarisi ve buluntuları şu şekilde özetlemektedir: *“Bu mezarlar çoğunlukla toplu gömülerin bulunduğu oda mezarlardır. Mezar hediyeleri ise ağırlıklı olarak çanak çömlek kalıntıları ve metal silahlar gibi objelerden oluşmaktadır.”*

Bununla birlikte havzada Urartu Krallığı öncesine tarihlenen bir diğer yerleşim tipi olan kale yerleşimlerinin mezar mimarisi ve buluntu grupları da yine Işıklı (2021: 85) tarafından şu şekilde ifade edilmektedir: *“Kaleleri çevreleyen alçak yamaçlarda mezarlıklar bulunmaktadır ve bunların çoğunluğu taş sanduka, oda veya kurgan mezar biçimindedir. Mezar buluntuları çeşitlilik gösterir; çanak çömlekler, metal objeler (silahlar ve süs eşyaları) ile taş malzemeler bunlara dahildir. Zengin ve lüks mezar hediyelerine sahip mezarların ise yönetici ya da seçkin sınıflara ait olması muhtemeldir.”* Bu değerlendirmeler, Urartu Krallığı öncesi dönemde mezarlık alanlarının kullanım biçimini, mezar mimarisini ve mezar buluntularını, yerleşim türlerine göre nasıl şekillenmiş olabileceğine dair önemli bir çerçeve sunmaktadır.

Van Gölü Havzası'nda Urartu Krallık öncesi topluluklara ait ortak mezarlıklar ile bu mezarlıklarda görülen, çoğunlukla yeraltına inşa edilmiş oda tipi taş örme mezar geleneği ve bu geleneğin alt tiplerini oluşturan ayrılmış oda mezar kompleksleri, genel olarak kırsal sit alanlarıyla karakterize edilmektedir. Bununla birlikte bu mezar geleneğinin oldukça uzun bir süre devam ettiği ve Urartu Krallığı

öncesi Erken Demir Çağı I'de hem kırsal hem de merkezi yerleşim alanlarında da sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. Ayrıca, Krallık döneminin erken, orta ve geç evrelerinde de bu geleneğin devam ettiğine ilişkin bulgular kazı ve yüzey araştırmalarıyla desteklenmektedir. Dolayısıyla söz konusu yer altı taş örme mezar geleneğinin alt tipleriyle birlikte Demir Çağı'nın farklı dönemlerinde benzer bir mimari üslup içerisinde sürdüğü düşünülmektedir. Bu nedenle, Urartu Krallığı öncesi toplumlar ile Krallık dönemi popülasyonları arasındaki geçiş sürecinin daha ayrıntılı biçimde anlaşılabilmesi için yeni verilerin ortaya çıkarılması gerekmektedir.

Urartu Krallık Dönemi'ne bakıldığında mezar alanlarının kullanımı, mezar mimarisi ve mezar buluntularının kapsamlı değerlendirmesi en net biçimde Konyar'ın (2021) araştırmalarında görülmektedir. Günümüzde havzanın bölgesel karşılaştırmaları, özellikle Urartu Krallığı'nın büyük kale yerleşimlerinde ortaya çıkarılan gösterişli mezar mimarisi ve zengin gömü kültürü üzerinden yürütülmektedir. Bu mezar geleneklerine ilişkin ayrıntılı değerlendirmeler ve yeni yorumlar yalnızca Konyar'ın (2010, 2021) çalışmalarında kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır. Dolayısıyla Konyar'ın (2021) Urartu Krallığı mezar mimarisine ilişkin çalışmaları, bu alanda araştırma yapanlar için temel başvuru kaynağı niteliğindedir. Nitekim Konyar'ın (2021:205) bu konuya dair açıklamaları incelendiğinde bu gereklilik açıkça anlaşılmaktadır.

“Urartu mezar mimarisinin, sınıflandırmaya olanak sağlayan ortak özellikler sergilediği görülmektedir. Geniş bir coğrafyaya yayılmış şekilde kaya mezarları ve yer altı mezar odaları bulunmaktadır. Bu mezarlarda ve mimari düzenlemelerde belirli standart uygulamalar dikkat çekmektedir. Ana kayaya oyulmuş çok odalı Urartu mezarları, Urartuların kaya kesme konusundaki ustalığının doğal bir sonucu olarak kendine özgü ve bağımsız bir gelişim süreci

izlemektedir. Van Kalesi'ndeki krali kaya mezarları, Urartu kaya mezar mimarisini anlamak için en önemli örnekleri sunmaktadır. Bu mezarlar, kalelerin en karakteristik unsurlarındandır; merdivenlerle ulaşılan, çok odalı ve anıtsal nitelikli yapılardır. Urartu coğrafyasında en yaygın mezar türü ise yer altı mezar odalarıdır. Bunlar, genel olarak taştan örülmüş ya da doğrudan ana kayaya oyulmuş olmak üzere iki ana gruba ayrılabilir. Taş duvarlarla inşa edilen mezarlar genellikle yer altında bulunan, dikdörtgen planlı ve tek odalı yapılardır; kayaya oyulan mezarlar ise çoğunlukla çok odalıdır. Urartu ölü gömme gelenekleri büyük ölçüde bu yer altı mezar odaları aracılığıyla anlaşılabilir. Bu odalara çok sayıda gömü yapıldığı görülmektedir. Aynı mezar komplekslerinde kremasyon uygulamalarına da rastlanmıştır.”

Bu açıklamalara ek olarak taş sandık mezarlar, levha mezar olarak adlandırabileceğimiz levha taş sıralı mezarlar (Lazaridis, Alpaslan-Roodenberg & ark., 2022) ve basit toprak mezarlar (Konyar, 2010) Urartu Krallığında rastlanan diğer mezar mimari geleneği olarak görülmektedir.

Yukarıdaki veriler, Van Gölü Havzası'nda Urartu Krallığı öncesinden başlayarak Krallık dönemi boyunca mezarlık alanı kullanımı, ayrı mezar alanlarının oluşturulması, tümülüs tipi gömüler veya yerleşim yerlerinde izole mezarların varlığı gibi uygulamaların yaygın olmadığını göstermektedir. Bulgular, havzanın uzun bir dönem boyunca hem kırsal hem de merkezî yerleşimlerinde mezarlık alanı kullanımı ve mezar mimarisi geleneğinde belirgin ve çok yönlü bir değişimin yaşanmadığını ortaya koymaktadır. Hatta Urartu Krallığı öncesi topluluklar ile Krallık dönemi toplumlarının aynı mezarlık alanlarını kullanmaya devam ettikleri ve bu uygulamanın Geç Demir Çağı'nın erken evrelerine kadar sürdüğü söylenebilir. Ayrıca bu

mezarlıklarda yaygın olarak görülen çoklu gömü geleneği, uzun süre bölgede hâkim bir ritüel uygulaması olarak değerlendirilebilir.

Bunun yanı sıra, havzada Urartu Krallık Dönemi'ne atfedilen mezarlık alanlarında görülen “*basit toprak*”, “*taş sanduka*” ve “*urne mezar*” gibi *yeni mezar tiplerine gömme geleneğinin* varlığı, bazı varsayımların ileri sürülmesini gerekli kılmaktadır. Bu yeni mezar tiplerinin ortaya çıkış nedeni ve kullanım sürecini güncel verilerle açıklamak henüz mümkün görünmemektedir. Ancak bu farklılığın nedenlerine ilişkin bazı olası değerlendirmeler yapmak mümkündür. Bu bağlamda Belli ve Konyar'ın (2001:194), Yoncatepe mezarlık alanında tespit ettikleri farklı mezar tipleriyle ilgili değerlendirmeleri dikkat çekicidir: “*Bu mezarların aynı kabile veya aileye ait olduğu düşünülebilir. Aynı mezarlıkta iki farklı mezar tipinin bulunması, aynı aileye mensup bireylerin farklı geleneklere veya dini inançlara sahip olabileceğini göstermektedir.*” Ancak bu yorumun, eldeki veriler ışığında şimdilik genel bir arkeolojik yaklaşım çerçevesinde yapılmış bir değerlendirme olduğu söylenebilir. Dolayısıyla bu farklılığı kesin bir biçimde açıklamak mümkün olmasa da, mevcut veriler üzerinden çeşitli varsayımlar geliştirmek mümkündür. Varsayımlar şunlar olabilir:

1. Krallık sınırları içinde yaşayan farklı kültürel kimliklere sahip toplulukların belirli bölgelerde sosyo-politik üstünlük kurmuş olmaları,
2. İnanç sistemlerindeki farklılıkların mezar mimarisine ve gömü ritüellerine yansımış olması,
3. Bu mezar tiplerinin sosyal statünün yeni bir göstergesi olarak kullanılması,
4. Ya da tüm bu unsurların birbirine karışmış şekilde, Krallık Döneminde yaşanan sosyo-politik değişimlerin bir sonucu olarak ortaya çıkmış olması.

Son yıllarda Van Gölü Havzası'nda gerçekleştirilen ve gelecekte yapılacak kazılar ile yüzey araştırmalarının, bu varsayımların yarattığı sorunsalları büyük ölçüde açıklığa kavuşturacağı kanaatindeyiz.

Bu değerlendirmeler ışığında, yukarıda ifade edildiği üzere İremir Höyük Demir Çağı Mezarlığı'nın, mezar mimarisi ve kullanılan materyal stoku bakımından Urartu Krallık öncesi ve Krallık dönemine tarihlenen kırsal yerleşimlerdeki höyük ve kale mezarlıklarıyla ya da havzanın büyük höyük ve merkez kale mezarlıklarıyla bazı farklılıklar gösterdiği söylenebilir.

Bu bağlamda, İremir Höyük Çömlek Mezarı ve Karagündüz Çömlek mezar örneklerinde görüldüğü gibi Post Urartu döneminde çoklu gömü geleneğinin ve urne mezarların terk edilerek küp mezarların ve tekli gömülerin tercih edildiği, yeni bir “*kültürel pratiği ve mezar geleneğinin*” yükselişe geçtiği anlaşılmaktadır. Bu köklü değişim, çoklu gömü kültürünün sonlanması ve bölge genelinde Urartu Krallığı'ndan Geç Demir Çağı'na geçişteki sosyo-kültürel dönüşümün bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Uzun süreli çoklu gömü kültürünün havzada devam etmesini Bourdieu'nün alan teorisi ile açıklamak da mümkündür. Bourdieu & Wacquant'a (2021:45) göre “*toplumsal yasalar, altında yatan kurumsal koşulların sürdürülmesine izin verildiği sürece varlığını koruyan, zaman ve mekânla sınırlı düzenliliklerdir.*” Aynı araştırmacıların (2021:83) alan ile oyun arasında kurduğu benzetme ise, toplumların kültürel, toplumsal ve simgesel pratiklerinin nasıl değişime uğrayabileceğini açıklamada önemli bir çerçeve sunmaktadır.

Bu yaklaşım, Demir Çağı'nda mezar mimarisi ve gömü ritüellerinde gözlenen dönüşümün, sadece yeni bir kültürel seçimin değil, aynı zamanda sosyal yapılanma, inanç sistemi, güç ilişkileri ve

kimlik temsillerindeki dönüşümün alan içerisindeki yansıması olduğunu düşündürmektedir.

“Daha doğrusu bir oyuncunun stratejileriyle oyun içindeki davranışlarını belirleyen her şey, yalnızca belli bir anda sahip olduğu sermayenin yapısına ve miktarına —ve bunların ona sağladığı hamle ve oyun olanaklarına— bağlı değildir. Aynı zamanda bu sermayenin zaman içerisindeki dönüşümüne, yani toplumsal güzergâhına ve uzun bir dönem boyunca belirli nesnel olanaklarla kurulan ilişkiler içinde şekillenen habitusuna da bağlıdır. Oyun ve bahis örneğinde olduğu gibi, bir sermaye ancak belirli bir alanla ilişkili olduğunda var olabilir ve işlev görebilir. Sermaye, alan içerisinde; bu alanın yapısını bizzat oluşturan somutlaşmış üretim ya da yeniden üretim araçları üzerinden, alanın işleyişini belirleyen kurallar ve düzenlilikler aracılığıyla, yani bunlardan kaynaklanan faydalar üzerinde bir iktidar sağlar. Alan kavramıyla yapılacak bir çözümleme, zorunlu olarak birbirine bağlı üç uğrak içerir. İlk olarak, alanın iktidar alanıyla ilişkisi çözümlenmelidir. Örneğin edebiyat alanının iktidar alanının bir parçası olduğu, fakat bu ilişkide ikincil ve baskın olan yapıya tabi bir konumda yer aldığı görülür. İkinci olarak, bu alanda rekabet hâlindeki eyleycilerin ya da kurumların işgal ettikleri konumlar arasındaki ilişkilerin nesnel yapısı belirlenmelidir. Üçüncü olarak, eyleycilerin habitusu; yani belirli toplumsal ve ekonomik koşulların içselleştirilmesiyle edindikleri ve ancak belirli bir alan içinde tanımlanan bir yörünge dahilinde az ya da çok gerçekleşme imkânı bulan yatkınlık sistemleri çözümlenmelidir. Toplumsal eyleyciler, dışsal güçlerin mekanik bir biçimde yönlendirdiği edilgin parçacıklar değildir. Aksine, sermaye taşıyıcılarıdır ve taşıdıkları sermayenin miktarı ile bileşimine bağlı olarak, alanda işgal ettikleri konuma ve izledikleri yörüngeye göre sermaye dağılımını koruma ya da bu dağılımı tersine çevirme yönünde eğilim gösterirler”. (Bourdieu & Wacquant, 2021:83-94).

“Alanda koruma, takip ve altüst etme stratejileri ardışık olarak işler. Koruma stratejisi, alandaki mevcut statülerini sürdürmek isteyen baskın gruplar tarafından uygulanır. Muhtemel bir değişim, bu grupların sermayenin tanımı, dağılımı ve yeniden üretimi üzerindeki egemenliklerini kaybetmelerine yol açabilir. Bu nedenle mevcut düzenin devamlılığı onlar için esastır. Alandaki hâkim failler, değişim kaçınılmazsa onun da ancak kendi denetimleri altında gerçekleşmesini isterler. Bu nedenle sürprizlere ve radikal çıkışlara karşı temkinli davranırlar. Alanda yeni yer edinmeye çalışanların benimsediği strateji ise takip stratejisidir. Bu aktörler, hâkim konumlara ulaşmak için uygun fırsatları gözlerler. Bourdieu’ye göre alandaki tüm aktörler, alan içindeki güç mücadelelerinin bir parçasıdır; dolayısıyla alana yeni girenler de bu mücadeleden bağımsız değildir. Takip stratejisi, heterodoks bir heyecanla alana dâhil olanların nasıl zamanla hâkim alanın cazibesine kapılıp — farkında olarak ya da olmayarak — ortodoks söyleme yönelebileceklerinin bir göstergesidir. Altüst etme stratejisi, alandaki baskın grupların elindeki sermayenin en görünmez biçimlerini hedef alan ve alanın meşruiyetini temelden sorgulayan marjinal aktörlere aittir. Ancak bu sorgulama her zaman aynı şiddette ilerlemez; alanın doxic yapısı bu eleştirinin hızını ve etkisini sınırlandırabilir. Alanların bir diğer yapısal özelliği, büyük ölçüde kendi içsel mekanizmaları tarafından belirlenmeleri ve belli bir düzeye kadar dış dünyadan bağımsız işlemeleridir. Örneğin kültürel alan, ürettiği özgül sermaye türleri ve bunların oluşturduğu hiyerarşik yapı sayesinde kendi mantığıyla işleyen bir alandır. Bununla birlikte kültürel alanın özerkliği görelidir; zira ekonomik sermaye ve diğer alanlardaki güç mücadeleleriyle bağlantılı olarak sık sık kullanılan bir sermaye türü üretir. Modern toplumda kültürel alanın özerklik süreci, ekonomik ve siyasi alanlara kıyasla daha yavaş ilerler. Kültürel alanın tam anlamıyla özerklik kazanması, ancak bu alanın özgül statü kültürünü geliştirecek, yayacak ve denetleyecek profesyonel aktörlerin ve uzmanların yetişmesiyle mümkün olabilir”(Kaya, 2016:402-404).

Yukarıdaki Bourdieu & Wacquant'ın (2021) Urartu Krallığı öncesi ve Krallık Dönemlerinde sürdürülen mezarlık alanı kullanımı ile çoklu gömü geleneğinin uzun süre boyunca havzada varlığını korumasının, aslında alan içindeki sermayenin miktarı ve yapısıyla; bu habitusun eyleyiciler tarafından ne ölçüde içselleştirilerek aktarıldığıyla ilişkili olduğu söylenebilir. Başka bir ifadeyle, alanın hâkimleri ile bu hâkimlerin toplumsal habitusu; alanın içsel mekanizmaları, güç ilişkileri ve ürettiği sermaye doğrultusunda yeni giren eyleyicilerle girdikleri mücadele süreci, bu devamlılığı açıklayabilir. Dolayısıyla “**Bourdieu’cü alan teorisi**”, MÖ 12–7. yüzyıllar arasında havzada mezarlık alanlarının kullanımında ve çoklu gömü geleneğinde büyük bir değişim olmamasının nedenini açıklayabilecek teorik bir çerçeve sunar.

Bir diğer karşılaştırma konusu ise havzadaki mezar hediyesi kavramıdır. Ancak bu terimin, araştırma bağlamı gereği “*mezar buluntuları*” ya da “*mezar eşyaları*” olarak ifade edilmesinin daha uygun olduğu kanaatindeyiz. Bu nedenle, şimdiye kadar tanımlanan mezar ritüelleri ile çalışma konumuz olan Demir Çağı İremir Höyük mezar buluntularının birlikte değerlendirilmesi gerekmektedir. Fakat bu değerlendirmeye geçmeden önce, mezar buluntuları ve mezar ritüelleri üzerine yapılan araştırmalara kısaca değinmek, onları bağlamsallaştırmak ve geçmiş toplumların yaşamları boyunca deneyimledikleri sosyal farklılıkları nasıl kavramsallaştırıp somutlaştırdıklarına ilişkin yaklaşımları ele almak yerinde olacaktır.

İnsan topluluklarında ritüeller, toplumsal yaşamın temel unsurlarından biridir. İnsanlar gruplar hâlinde yaşar ve içinde bulundukları çevre ile kültürel olarak şekillenirler. Bu uygulamalar ve değerler zamanla içselleştirilir; böylece toplumdaki bireylerin büyük bir kısmı benzer unsurlara değer vermeyi öğrenir. Bu öğrenme süreci aynı zamanda ek bir bilişsel kapasiteyi doğurur: davranış örüntülerinin yakın bağlamdan soyutlanabilmesini sağlar. Bu yetenek, insanların

sadece şimdiki değil, geleceğe yönelik uygulamaları da öğrenebilmesini, geçmiş görev ve olayları sembolik olarak yeniden canlandırabilmesini, gelecekteki ortak planları aktarabilmesini ve varsayımsal durumları kurgulayabilmesini mümkün kılar (Pally, 2020).

Bu bağlamda, insanlık tarihinin oldukça erken dönemlerinden itibaren ölümlerle birlikte nesnelerin gömülmesi uygulaması görülmektedir. Örneğin, İsrail'deki Qafzeh ve Skhul mağaralarında yapılan kazılarda taş aletler, hayvan kemikleri, deniz kabukları ve kırmızı aşı boyası içeren yaklaşık 100.000 yıllık mezarlar bu geleneğin erken örnekleridir. Yaklaşık 25.000 yıl öncesine gelindiğinde ise mezarlara dekoratif giysiler, takılar, silahlar, hayvan figürleri ve taş, fildişi ya da kemikten yapılmış aletlerin bırakıldığı bilinmektedir (Swan ve ark., 2023:1). Bu nesnelerin ölümlerle birlikte gömülmesinin birçok olası nedeni olmakla birlikte, kimi bulguların bu eşyaların öbür dünyada ya da öte âleme yapılan yolculukta kullanılmak üzere mezara bırakıldığına işaret ettiği düşünülür. Örneğin eski Mısırlılar, öbür dünyaya rehberlik etmesi için ölümlerini yazılı metinler ve haritalarla donatırken, aynı zamanda yaşamlarını sürdürebilmeleri için yiyecekler ve ev işlerinde yardımcı olmaları amacıyla Shabti figürinleri koymuşlardır. Benzer şekilde Romalılar, ölümlerini yeraltı dünyasına geçişte kayıkçı Charon'a verilmek üzere madeni paralarla; İskandinav toplulukları içki kapları ve savaş teçhizatıyla; Çin kültürlerinde ise kağıt para ve değerli nesnelerin minyatür modelleriyle gömmüşlerdir (Swan ve ark., 2023:1). Dolayısıyla, “*mezar eşyalarının*” ölümlerin öbür dünyada kullanılmak üzere gömüldüğü yönündeki yaygın varsayım, insanlık tarihindeki en eski dini davranış biçimlerinden birine işaret ediyor olabilir. Ancak bu varsayım büyük ölçüde spekülatiftir; çünkü zaman ve mekân bağlamında bu uygulamaların altında yatan motivasyonları tam olarak anlamak çoğu zaman mümkün değildir (Swan ve ark., 2023:1).

Günümüzde ölümün anlamına dair inançlar farklılık gösterse de, modern toplumlarda da manevi değeri olan kişisel nesnelerin—takılar, fotoğraflar, özel giysiler, tütün ürünleri, alkol, peluş oyuncaklar, dini objeler, çiçekler ve yazılı mesajlar gibi—ölülerle birlikte gömülmesi hâlen yaygındır. Swan ve arkadaşlarının (2023) araştırmasına göre, mezar eşyalarının rolü; ölümden sonraki yaşama ilişkin inançları, epistemik ve duygusal ihtiyaçların karşılanmasına yönelik sembolik bir işlevi ve yas sürecini düzenlemeye yönelik motivasyonları içermektedir.

Van Gölü Havzası'ndaki arkeolojik buluntular içinde mezar buluntuları daha çok bir buluntu ya da envanter kaydı olarak ele alınmaktadır. Mezarlarla ilişkili buluntuların sembolik boyutu ve kökeni ise arkeolojik araştırmalarda çoğunlukla göz ardı edilmekte, üzerinde açıklayıcı değerlendirmeler yeterince yapılmamaktadır. Oysa Swan ve arkadaşlarının (2023) çalışması, mezarlarda bireylerle birlikte rastlanılan tüm buluntuların sembolik ve ritüel eylemlerin bir sonucu olarak değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Bireyin hayattayken kullandığı objelerden oluşan ölü hediyeleri ile ölüm ritüeli sırasında törene katılan bireylerin mezara bıraktıkları çeşitli kalıntılar, kültürel uygulamaların ritüel yansımalarının bir tezahürü olarak kabul edilmelidir. Bu bağlamda Demandt'ın (2021:80) Châtillon-sur-Sienè'de bulunan “*Vix Prensesi*” Kelt mezarındaki ölü hediyelerine ilişkin ifadeleri, konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlar.

“Hochdorf'ta ölen kişinin, kayın ağacı halkalarından yapılmış koni şeklinde bir şapkası, yanında bir kargı ve içinde 14 ok bulunan, deriyle kaplanmış ahşaptan bir ok kılıfı vardı. Fakat yay günümüze ulaşmamıştır. Mezarda, avlanma geleneğini işaret eden demirden üç adet olta ucu bulunmuştur. Şahsi eşyalar arasında da tırnak makası, ahşap tarak, tıraş bıçağı, mercanla süslü iki adet bronz iğne (fibula), iki altın iğne ve yine muska olarak boyunda taşınan işlenmiş beş adet kehribar boncuk bulunuyordu. Bu takı ve eşyalar, hediye amacıyla

hazırlanmıştı, yine aynı şekilde çok sayıda altından yapılmış eşya da vardı: geniş bir bilezik, iki adet iğne, hançer kabı, kemer aynası, sandalların üst kısmına ait geniş damgalı bantlar. Bütün bu eşyalar, ölen kişinin sadece süslenme amacına yöneliktir. Bu durumu mezar odasına konan eşyalarda kullanım izlerinin olmaması ve çeşitli malzemelere ait kalıntılar gösterir. Buna göre ölü hediyelerin üretildiği atölyeler de mezarın yakın çevresinde bulunuyordu”.

Yine bir Kelt prens mezarı buluntuları Demandt (2021:80) tarafından şu şekilde açıklanmaktadır: *“Kelt prens, Yunanca kline diye tabir edilen demir çubuklar ve bronz sacdan yapılmış, kanep benzeri kullanılmış bir bank üzerinde uzanıyordu. Bankın iç yüzeyi dört tekerlekli ve iki koşumlu arabalarda savaşçı ve 6 kılıç dans yapan figürlerle bezelidir. Yatağın ayakları, teker aksı üzerinde duran kadın figürler olarak düzenlenmiştir. Bu aks ve tekerler, ileriye ve geriye doğru hareket etmeye yarıyordu. Bu yatak, örtüler ile kokarca, porsuk ve sansar derisinden yapılmış kürklerle kaplanmıştı. Mezardaki en büyük alet, demir ve bronz tabakalarla süslenmiş dört tekerli kıymetli bir arabaydı. Atlar mezara konmamıştı, fakat atın dizgini ve başlığı İlk Çağ’da araba sürücüsünün kırbacının yerine bir at üvendiresi mezarın içindeydi. Ziyafet ve törenlere ait mezara konan diğer hediyelik eşyalar, Hochdorf’ta tebaa ile olarak sergilenmiştir”.*

Müller’in (2019:23), toplumların ölü gömme tören uygulamalarını Châtillon-sur-Sienè’deki “Vix Prensesi” Kelt mezarındaki lüks eşyalar üzerinden nasıl açıkladığına bakıldığında şu sonuçlarla karşılaşılır:

“Mezara konulan eşyalardan anlaşıldığı kadarıyla ‘Vix Prensesi’nin toplumda üst düzey bir statüye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Mezarda bulunan bronz kraterin yüksekliği neredeyse prensesin boyu ile eşittir. Bu bronz krater, Antik Çağ’dan günümüze ulaşan en büyük metal kap niteliğindedir. Yunanistan’ın Lokris

bölgesindeki bir atölyede üretilen bu eser, parçalara ayrılarak kuzeye taşınmış ve burada yeniden birleştirilmiştir. Bir ölçüme göre en fazla 1100 litre sıvı kapasitesine sahip olmasına rağmen, gövde cidarının inceliği bu miktarı taşımaya elverişli olmadığını göstermektedir. Dolayısıyla bu kap, mezar sahibinin çok sayıda misafiri ağırlayabilecek güce ve statüye sahip olduğunu sembolik olarak ifade etmektedir”.

Bu örnek, ölü gömme törenlerinin ve mezar eşyalarının, toplumdaki hiyerarşik konumun görünür kılınması ve ritüel bağlamda meşrulaştırılması açısından önemli göstergeler olduğuna işaret eder. Yukarıda değinilen bu mezar, özellikle üst tabakanın toplumsal güç ve prestijini ritüel uygulamalar yoluyla aktardığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Ellis’in (2022) “*Kelt Mitleri ve Efsaneleri*” eserinde yer alan “*Lir’in Çocukları*” anlatısında da cenaze uygulamalarının ve ölü gömme ritüelinin nasıl gerçekleştirildiğine dair bilgiler sunulur. Bu durum, Demandt’ın (2021)’de belirttiği şu ifadeyi destekler niteliktedir: “*Antik dönem toplumlarının yapısını ve kültürünü anlamada en önemli veri kaynaklarından biri mitlerdir.*” Dolayısıyla hem arkeolojik bulgular hem de mitolojik metinler, ölü gömme pratiklerinin yalnızca maddi kalıntılar değil, aynı zamanda kültürel kimliğin, statünün, ritüel davranışların ve inanç sistemlerinin aktarıcısı olduğunu göstermektedir.

Demandt (2021:80) ve Müller (2019:23), Kelt toplumunun cenaze ritüel geleneğini tekli mezarlar üzerinden açıklamışlardır. Ancak antik çağlarda tekli gömü geleneğinin yanı sıra çoklu gömü uygulamalarının da var olduğu bilinmektedir. Çoklu gömülerdeki ritüel geleneklerini anlamak ise özellikle oda mezarların kazılması ve yorumlanması bakımından en zor çalışmalardan biridir. Bunun nedeni, bu mezar tiplerinde uygulanan ritüel süreçlerin anlaşılmasının büyük ölçüde mezar mimarisi, mezarda bulunan eserler ve cesetlerin mezara yerleştirilme biçimine dayanmasıdır. Dolayısıyla yorumlamalar, bu

unsurlar üzerinden kurulan teorik çerçeveler ve kavramsal analizlerle yapılmaktadır. Bu yaklaşım genel olarak hem mezar içindeki hem de mezarın ait olduğu topluluk içerisindeki antik faaliyetlere ilişkin varsayımların, malzeme kültürü, kap tipolojileri ile diğer mezar envanterine dayalı listeler ve değerlendirmeler üzerinden ortaya konulmasına dayanır. Ayrıca mümkün olduğunda bireylerin yaş, cinsiyet gibi biyolojik özellikleri de kaydedilir (Baker, 2012:22). Arkeolojik ve yazılı kaynaklara dayanarak çoklu gömü odalarında gerçekleştirilen ritüel faaliyetlerin tekrar eden ve belirli düzende uygulanan işlemlerden oluştuğu anlaşılmaktadır. Bu ritüel sürecin muhtemel aşamaları şu şekilde özetlenebilir:

“Ceset, defin için hazırlanır; ardından mezara getirilir, mezar odasına yerleştirilir ve uygun biçimde düzenlenir. Defin işleminin ardından, aletler, silahlar, mühürler ile yiyecek ve içecek içeren kaplar gibi mezar eşyaları cesedin çevresine yerleştirilir. Bu tamamlandıktan sonra oda kapısı kapatılır, sabitlenir ve molozla doldurularak mühürlenir. Yeni bir ölüm gerçekleştiğinde aile, daha önce mühürlenmiş mezar odasını yeniden açar ve yeni defin için uygun bir alan belirler. Gerekliğinde, yeni defin için yer açmak amacıyla daha önceki definlere ait kalıntılar ve mezar eşyaları kenara çekilir” (Baker, 2012:24).

Arkeolojik alanlardan elde edilen hayvan kalıntıları, bir alanın karakterinin ve uygulanan faaliyetlerin yorumlanması için değerli veriler sağlar (Bläuer, 2020:205). Arkeolojik (zooarkeolojik) çalışmalarda hayvan kalıntıları üzerinden kasaplık, tüketim, el sanatları ve ritüeller gibi faaliyetlerin tanımlanması genellikle karmaşık bir süreçtir. Özellikle ritüel ve evsel atıkların yorumlanması, bu çalışmalarda zorlayıcı bir aşama olarak değerlendirilir (Bläuer, 2020:205). Belirli türlerin, belirli yaş ve cinsiyetteki bireylerinin tespit edilmesi; iskelet parçalarının seçilmesi veya hayvan seçiminde bilinçli tercihler yapılması; kemikler üzerinde kasaplık izlerinin tanımlanması, aslında tüm bu davranışların ardındaki insan seçim kalıplarını

anlamamıza imkân verir. Bu kalıpların anlaşılabilmesi için arkeolojik bağlam verilerinin kasaplık izleriyle birleştirilmesi gereklidir. Böylece incelenen alanın işlevi belirlenebilir ve hayvanların ekonomik ya da sosyal kullanım örüntüsü yorumlanabilir (Bläuer, 2020:205).

Demir Çağı inançları bağlamında tartışılan temalardan biri de, mezarlarda bireylerle birlikte bulunan hayvan kemiklerinin sembolik teşhir, ritüel uygulama ve gömme pratikleriyle ilişkisini anlamaktır (Wilson, 1999). Bu konuya ilişkin araştırmalar ve materyal kanıtlar mevcuttur. Örneğin sığır (*Bos taurus*) kafataslarının ritüel amaçlı kullanıldığına dair belirgin örnekler, Çatalhöyük Neolitik yerleşiminde ve Fransa'daki Gournay-sur-Aronde kazılarında belgelenmiştir (Wilson, 1999:299). Bu bulgular, hayvan kafataslarının ritüel bir gelenek geliştirdiğini ve simgesel bir anlam taşıdığını göstermektedir. Nitekim birçok kültürde hayvan kafatasları ve kemiklerinin bazıları yer yüzeyinde sergilenirken, bazılarında bilinçli olarak toprağa gömüldüğü görülmektedir. Bu durum, kafataslarının ve vücut parçalarının ritüel aktivitelerde sembolik bir role sahip olduğuna işaret eder. Dolayısıyla ritüelleştirilmiş uygulamalar, sosyal aidiyet ya da bağ kurma; statükoyu koruma ya da değiştirme; alan içindeki düzeni yönlendirme niyetiyle uygulanmış olabilir (Bläuer, 2020:205).

Wilson (1999) bu durumu şu şekilde ifade eder:

“Kültürlerarası kanıtlar, bu geleneklerin doğurganlığın yenilenmesi ve sürekliliğiyle ilişkili yaygın bir görüşle bağlantılı olduğunu, ancak tarım, cinsiyet, güç ilişkileri, atalara tapınma ve genel anlamda animistik din ile değişen biçimlerde ilişkilendirilebileceğini göstermektedir. Örneğin Demir Çağ İngiltere'sinde hayvan kafataslarının, vücut parçalarının veya bütün hayvanların mezarlara ait çukurlara yerleştirilmesi sembolik bir bağlam yaratmış olabilir. Tanrıların yatıştırılması gibi başka yorumlar da bu genel temalarla

uyumludur. Ancak gömülen hayvan kemiklerine kesin ve tekil bir sembolik anlam yüklemek her zaman mümkün değildir.”

Bu bilgiler ışığında, İremir Höyük Demir Çağı mezarlarında rastlanan hayvan kemiklerinin bilinçli yerleştirilme geleneği, Urartu Krallığı öncesi ve sonrası mezar uygulamalarıyla karşılaştırmalı olarak değerlendirilebilir. İncelenen bölgede, özellikle Erken Demir Çağı mezarlıklarında —örneğin Yoncatepe mezarlığında— mezara bırakılan küçükbaş hayvan kalıntılarının “ölü yemeği” geleneğiyle ilişkili olduğu düşünülmektedir (Belli & Konyar, 2001:195) . Belli & Konyar’ın (2001:195) ifadesiyle bu uygulama, Erken Demir Çağı nekropollerinde oldukça yaygın bir gelenek olarak görülmektedir. Yoncatepe mezarlarında koyun veya keçi kalıntılarının yanı sıra sığır (*Bos taurus*) kemiklerinin ve özellikle çok sayıda köpek kemiğinin bulunması, dikkat çekici ve muhtemelen farklı bir gömü ritüeline işaret eder (Belli & Konyar, 2001:195).

Belli & Konyar (2001:201), mezarlarda rastlanan köpek kalıntıları üzerine şu değerlendirmeyi yapar:

“Urartu Krallığı döneminde köpeklerin mezarlara gömülüp gömülmediği bilinmemektedir. Ancak yarı göçebe yaşamda yüzlerce koyunun otlatılması ve korunmasında köpekler önemli bir rol üstlenir. Bu yaşam tarzında avcılık da temel bir etkinlik olduğundan köpekler hem avlanmada hem hayvancılıkta çift işlevli bir role sahiptir. Günümüzde bile yarı göçebe yaşam sürdüren topluluklarda köpekler saygın bir konuma sahiptir.”

“Köpek kültü” geleneğinin, Van Gölü Havzası’nda Urartu Krallık öncesi ve Krallık Dönemi’nde yaygın bir ritüel uygulama olduğu bilinmektedir. Mezarlarda insanlarla birlikte gömülü bulunmaları, onlara verilen önemin yukarıda ifade edilen değerlendirmelerden daha fazla olduğunu göstermektedir. Bu durum,

köpeklerin yalnızca işlevsel bir varlık değil, aynı zamanda “*gerçek bir aile üyesi*” olarak görüldüğü fikrini güçlendirmektedir (Gregoricka, Ullinger & Schrenk, 2021).

İnsan mezarlarıyla birlikte köpek gömüsüne ilişkin en erken kanıtlardan biri yaklaşık 14.000 yıl önce Almanya’daki Bonn-Oberkassel yerleşiminden bilinmektedir. Bunun yanı sıra Güney Levant’taki Ain Mallaha’da, yaklaşık 12.000 yıllık bir mezarda bireyin başına kıvrılmış biçimde bırakılmış bir köpek yavrusu bulunmuştur. Bu örnek, Gregoricka ve çalışma arkadaşlarının ifade ettiği gibi, insan-köpek ilişkisini “*tüketim odaklı değil, duygusal bir bağ*” üzerinden okumaya olanak tanımaktadır (Gregoricka, Ullinger & Schrenk, 2021).

Gregoricka, Ullinger ve Schrenk (2021:251) “köpek mezarları” veya “*köpek gömü uygulaması*” terimini şu şekilde açıklar:

“Bu terim geniş bir kapsama sahiptir ve Bonn-Oberkassel örneğinde olduğu gibi insanlarla birlikte gömülen köpek bireylerini; Kuzey Amerika Arkaik Dönem mezarlarında görüldüğü üzere insan mezarlarının içerisinde yer alan eksiksiz köpek iskeletlerini ya da köpekler için özel olarak açılmış mezarları içerir. Pers Dönemi Aşkelon’da olduğu gibi 1000’den fazla köpeğin yer aldığı büyük mezarlıklar da bu kategoriye dahildir. Tüm bu çeşitlilik birlikte değerlendirildiğinde uygulamanın nedenleri arasında evcil hayvan sahipliği, dostluk, ritüel pratikler, şamanik uygulamalar veya insanlar ile köpekler arasındaki başka türden ilişkiler yer alabilir.”

Benzer biçimde Ellis’in (2022) Kelt Mitleri ve Efsaneleri adlı eserinde aktarılan “*Bedd Gellert*” anlatısı da köpek kültürünün ritüel, sembolik ve toplumsal boyutlarını anlamak açısından önemlidir. Konu oldukça geniş kapsamlı olduğundan bu çalışma kapsamında ayrıntılı tartışma burada sonlandırılacaktır; ancak yakın gelecekte bu tema üzerine daha kapsamlı bir değerlendirme planlanmaktadır.

Bir başka Urartu Krallık öncesi mezarlık kazısı olan Van Karagündüz Höyük çevresinde tespit edilen Erken Demir Çağı'na ait mezarlarda hayvan kemiklerine rastlanmıştır. Bu mezarlarda bulunan hayvan kemikleri kapların içine bırakılmıştır ve çoğunluğu koyun ya da keçilere ait omurga ve alt çene parçalarından oluşmaktadır (Sevin & Kavaklı, 1996:7-8). Sevin ve Kavaklı (1996:8) bu buluntulara dair şu değerlendirmeyi yapmaktadır: *“Mezarlardaki hayvan kemiklerinin yalnızca öteki dünyaya yolculuk eden ölüye bırakılan bir yolluk ya da kesilen kurbanın kalıntısı değil, yaşayanları da kapsayan bir ölü yemeği ile ilgili olduğunu düşünüyoruz. Nitekim bazı mezar odalarının (K3, K5) yanında tandır ve ocakların bulunması oldukça dikkat çekicidir. Bu durum, cenaze töreni sırasında kesilen küçükbaş hayvanların mezarlık alanında pişirilmiş olabileceğine işaret etmektedir”*. Bu açıklamalar doğrultusunda, Urartu Krallık öncesi mezarlarda rastlanan koyun veya keçi kalıntıları bize önemli bir çıkarım yapma imkânı da sunmaktadır: Van Gölü Havzası'nda Erken Demir Çağı ekonomisinin, büyük ölçüde küçükbaş hayvancılığa (özellikle koyun ve keçi besiciliğine) dayandığı görülmektedir.

Ancak asıl önemli soru, bu ritüel geleneğinin neden uygulandığıdır. Bu geleneğin olası nedenleri arasında, Belli & Konyar'ın (2001) belirttiği gibi öteki dünya inancı ve ölü yemeği geleneği, Sevin & Kavaklı'nın (1996) vurguladığı gibi hem ölüyü hem yaşayanları kapsayan sembolik bir paylaşım ritüeli yer almaktadır. Bunun yanı sıra Bläuer (2020), *“adak hayvanlarının ritüel kullanımının, toplulukların sağlıklı ve üretken hayvancılığı güvence altına alma amacına yönelik bilinçli bir pratik olabileceğini ve bunun etnografik örneklerle desteklendiğini belirtmektedir”*. Benzer biçimde Costa, Bettencourt & Senra (2019), mezarlara bırakılan hayvan kalıntılarını, *“cenaze törenlerinde sunulan kurban hayvanlarının tüketimi sonrası geriye kalan parçalar olarak yorumlamaktadır”*.

Bu nedenle mezarlarda ele geçen hayvan kemiklerinin, cenaze ziyafetlerinin ve/veya ölümlere sunulan adakların kalıntılarını temsil ediyor olması mümkündür. Özellikle kemiklerin kaplar içinde bulunması, bunların sanki yemek olarak sunulmuş ya da ölünün önüne servis edilmiş izlenimi vermektedir.

Bununla birlikte, bu ritüel uygulamayı yalnızca geleneksel yorumlarla sınırlamamak gerekir. Belki de mezar eşyaları üreten yerel atölyelerin (ör. çanak çömlek üretim alanları) yakınında, kurbanlık olarak hazır bulundurulmuş hayvan kalıntılarının depolandığı alanlar bulunuyordu (ör. kurutulmuş kemik depoları). Böyle bir durumda bireyler, aileler veya topluluklar, bağlı oldukları tanrısal inanışlara uygun hayvan kalıntılarını bu depolardan alarak, kaplar eşliğinde mezarlara yerleştirmiş olabilirler.

İremir Höyük Demir Çağı mezarları değerlendirildiğinde, şimdiye kadar ortaya çıkarılan hiçbir mezarda Urartu Krallık öncesi ve Urartu Krallık Dönemi'nde yaygın olarak görülen çanak ve çömlek içerisinde hayvan kemiği bırakma ritüeline rastlanmamıştır. Buna karşın, İremir Höyük Demir Çağı mezarlarında tespit edilen hayvan kemikleri çoğunlukla iskeletlerin çevresine herhangi bir aracı kap kullanılmadan doğrudan bırakılmıştır. Bu da mezarlığın Demir Çağ'ın farklı evrelerini işaret edebilir.

Van Gölü Havzası'nda Demir Çağı mezar buluntuları üzerinden ritüeller incelendiğinde, dönemsel ve mekânsal olarak sosyal statü ile yerleşim biçimine bağlı çeşitlenmelerin olduğu görülmektedir. Havzanın Demir Çağı mezarlarında ele geçen buluntular genelleştirildiğinde, neredeyse bütün mezarlarda çok sayıda değerli ve yarı değerli taşlardan yapılmış boncuklar, kişisel süs eşyaları, çömlekler, farklı metallerden üretilmiş takılar, mühürler, metal kaplar ve hayvan kemikleri tespit edilmiştir (Konyar, 2021, 2020). Özellikle kazılan mezarlarda nesnelerin mekânsal dağılımları kaydedilmiş ve

stratigrafik veriler büyük ölçüde eksiksiz biçimde belgelenmiştir. Bununla birlikte, mezar ritüellerine ilişkin kültürlerarası karşılaştırmaların literatürde sınırlı düzeyde tartışılmış olmasına rağmen, konuyu anlamlandırmaya katkı sağlayacak bazı verilerin mevcut olduğu görülmektedir.

Van Gölü Havzası'nda, Urartu Krallığı öncesi, Krallık Dönemi ve sonrasında mezarlara hediyelerin bırakılmasının yaygın bir uygulama olduğu görülmektedir. Ancak mezar hediyeleri çoğunlukla sosyoekonomik bağlamda ele alındığı için, bu buluntular zenginlik ya da yoksulluk göstergesi olarak değerlendirilir. Bu tür geleneksel yaklaşımlar, toplumların ekonomik sınıf farklılıklarını anlamada sadece ön bir değerlendirme niteliği taşımaktadır. Buna karşın, mezarlara bırakılan eşyaların sembolik veya işlevsel rolleri üzerine odaklanmak gerekir. Örneğin, havzada Urartu Krallık öncesi ve Krallık Döneminde çanak çömlek en yaygın mezar hediyesini oluşturmaktadır ve neredeyse tüm mezarlarda bu geleneğin uygulandığı görülür. Belli & Konyar (2001:209) bu ritüeli şu şekilde açıklar: *“Kase ve çömleklerin bir diğer ilgi çekici yönü ise günlük hayatta kullanılamamasıdır. Yani bunlar cenazeye hediye olarak konulan, kalitesiz çömleklerdir.”* Bu durum, mezarlar için özel üretim yapan atölyelerin var olup olmadığı sorusunu gündeme getirmektedir. Bu soruya muhtemelen “*evet*” yanıtı verilebilir. Dolayısıyla, hem el yapımı hem de çark yapımı kapların üretildiği atölyelerde mezarlara özel kapların imal edildiği düşünülebilir. Bu da yalnızca defin ritüelleri için üretim gerçekleştirilen bir geleneğin varlığına işaret eder. Peki mezarlara neden çanak çömlek bırakılıyordu? Bu, yorumu oldukça güç olan bir ritüelin uygulamasıdır ve hâlâ araştırılması gereken önemli bir sorudur.

Ancak bu konuda çanak çömlekler üzerinde yapılan laboratuvar çalışmaları bazı doyurucu bilgilere ulaşılmasını sağlamaktadır. Sıvılar, yağlar ve mumlar gibi çok sayıda gıda maddesi ve ürünün arkeolojik kayıtlarda somut biçimde korunmadığı bilinmektedir. Bu nedenle ancak

çanak çömlekler ve diğer eserler üzerinde yapılan biyomoleküler araştırmalar yoluyla sonuçlara ulaşılabilir (Vyukal, Mavridis & Tankosić, 2021:1343). Bu doğrultuda, kapların boş olarak mı bırakıldığı, cenaze ziyafeti için özel ürünlerle mi doldurulduğu ya da çeşitli gıda maddelerini mi temsil ettiği belirlenmeye çalışılmaktadır. Burada dikkat edilmesi gereken önemli noktalardan biri, çoğu kabın birden fazla amaçla; işleme, depolama veya servis için kullanılmış olabilemesidir.

Bu ritüel geleneğinin sebeplerinden biri, yukarıda bahsedilen ve tespiti yapılmış hayvan kalıntılarının mezarlara bırakılmasıdır. Bunun yanı sıra bir diğer olasılık, kaplara tahıl ve meyveler konulmuş olabileceğidir. Ayrıca şarap libasyonlarının kullanımı da değerlendirilen görüşler arasındadır. Bu ritüel uygulaması, antik Yakın Doğu'daki birçok arkeolojik ve metinsel kaynaktan bilinmektedir. Örneğin Megiddo'daki Orta Tunç Çağı'na ait bir mezarda bulunan kâselerin, cenaze töreni sırasında şarapla doldurularak ölüyle birlikte öbür dünyada tüketilmek üzere adak olarak yerleştirilmiş olabileceği düşünülmektedir. Alternatif bir senaryoya göre ise bu kaseler günlük hayatta şarap içmek için kullanılmış ve sonrasında mezara adak olarak tekrar yerleştirilmiştir (Amir ve ark., 2023:1364). Aynı mezarda bazı kaplara balmumu ve hayvansal yağ konulduğu da belgelenmiştir.

Amir ve arkadaşları (2023:1367) bu ritüeli şu şekilde açıklamaktadır: *“Muhtemelen cenaze uygulaması, gömmeden önce cesedin işlenmesiyle ilişkili ritüelleri içermekteydi. Antik Yakın Doğu’da, örneğin Geç Tunç Çağı’na tarihlenen Qatna’daki Royal Hypogeum’da cesetlerin mum, reçine, boya ve diğer maddelerle sıvandığı bilinmektedir. Ayrıca yiyecek ve kozmetiklerin cenaze sürecinde yaygın biçimde kullanılmış olabileceği göz önünde bulundurulduğunda, bu maddelerden biri büyük olasılıkla en uygun açıklama olacaktır. Yapılan analizler, balmumu ve yağın kaplara karışım halinde mi yoksa ayrı ayrı mı eklendiğini; bunların sızdırmazlık*

amacıyla mı yoksa birincil içerik olarak mı kullanıldığını net biçimde ortaya koyamamaktadır. Diğer bir senaryo olarak, açık kaplarda bulunan orijinal malzemenin balmumu olduğu ve hayvansal yağın ölen bireyin bedensel kalıntılarından kaynaklanan kirlenme olabileceği de düşünülmektedir. Hayvansal yağın bağımsız değil, balmumuyla birlikte bulunması bu yorumu destekler niteliktedir”.

Amir ve arkadaşları (2023:1368) bitkisel yağ kalıntılarını ise şu şekilde yorumlamaktadır: “*Depolama kaplarında hem bitkisel yağ hem de şarap izlerine rastlanmasının bir başka açıklaması, şarabın saklanma yöntemleriyle ilgili olabilir. Antik Roma’da ve Greko-Roma Mısır’ında şarabın oksidasyonunu ve bozulmasını önlemek için zeytinyağı veya diğer bitkisel yağlar doğrudan kap içine eklenir ya da mühürleme sürecinde kullanılırdı. Yağ şarabın üstünde yüzerek oksijenle temasını engellerdi. Bu uygulama mevcut kapların tarihlendirildiği Orta Tunç Çağı’ndan daha geç bir döneme tarihlense de yöntemin daha erken dönemlerde de kullanılmış olması muhtemeldir. Çam reçinesi kalıntıları ise mezara tütsü ya da parfüm olarak bırakılmış cenaze hediyeleri olabileceği gibi gömülmeden önce cesede uygulanan maddelerden biri de olabilir. Ayrıca çam reçinesinin, balmumu gibi, kap üretimi sırasında sızdırmazlık maddesi olarak uygulanmış olması da mümkündür”.*

Van Gölü Havzası’nda, Urartu Krallığı öncesi ve Krallık Dönemi mezarlıklarında oda mezarlar yaygın olarak görülmesine rağmen, bu mezarlardan ele geçen kap formlarının hangi ritüelin parçası olarak kullanıldığı tam anlamıyla anlaşılamamaktadır. Daha çok dönemin çoklu gömü geleneği nedeniyle iskelet ve ölü hediyelerin mezarların dip kısımlarına itilmesine bağlı olarak kapların yalnızca çok azı mezara ilk bırakıldıkları andaki in situ durumda bulunmuştur. Bu örneklerde çoğunlukla hayvan kemikleri ve çeşitli yarı değerli taşlardan yapılmış boncuklara rastlanmıştır. Ancak diğer kapların in situ durumda ele geçmemiş olması, bunların hangi amaçla mezarlara bırakıldığını

yorumlamayı güçleştirmekte, hatta çoğu zaman imkânsız hâle getirmektedir.

Ne yazık ki havzada çalışan araştırmacılar tarafından bu kaplar üzerinde henüz herhangi bir laboratuvar analizi yapılmamıştır. Bu durum, kapların hangi ritüel pratik içinde yer aldığını belirlemeyi belirsiz kılmaktadır. Havzada görülen diğer mezar tiplerinde de çeşitli kap formları tespit edilmiştir. Bu mezarlarda, hayvan kemiklerinin konulduğu düşünülen kaplar dışındaki örneklerin, tıpkı oda mezarlardaki kaplar gibi, kullanım amaçları belirsizliğini korumaktadır.

Bu nedenle, üzerinde çalışmakta olduğumuz analizler büyük önem taşımaktadır. Kapların arkeolojik, tipolojik, teknolojik ve analitik veriler ışığında değerlendirilmesiyle elde edilecek sonuçların en kısa sürede yayımlanması hedeflenmektedir. Böylece, Van Gölü Havzası'ndaki bu önemli eksikliğin giderilmesine katkı sağlanacaktır.

Mezar buluntuları, birçok müzede sergilenen en yaygın ve aynı zamanda en güçlü objeler arasındadır. Hem özel hem de evrensel temaları aktarma, ayrıca müze ziyaretçileri ile geçmişte yaşamış insanların somut izleri arasında bağ kurarak kronolojik ve kültürel farklılıkları görünmez kılma konusunda nadir ve çoğu zaman fark edilmeyen bir etkiye sahiptir (Wilkin & ark., 2024). Bu buluntular, ziyaretçilerde güçlü hatta manevi tepkiler uyandırabilen, sembolik ve duygusal anlamlar yüklenmiş nesneler aracılığıyla daha dinamik bir ziyaretçi deneyimini destekler.

Aslında mezar buluntularının ziyaretçilerde manevi duygular uyandırmasının temel nedeni, bu nesnelerin bireyin kimliğinin maddi yansımaları olarak görülmesinden kaynaklanmaktadır. Arkeolojik çalışmalarda mezar buluntularının değerlendirilmesi çoğunlukla sosyal hiyerarşi, statü ve güç ilişkileri üzerinden yürütülmektedir. Nadir olarak

da yorumlaması daha güç olan temalara yer verilir; bunlar genellikle ölüm, gömü ritüelleri ve cenaze ziyafetlerine dair tartışmalardır.

Bununla birlikte, bu değerlendirmelerde mezarlara gömülen insanların yaşamlarının incelenmesine çok az yer verilir ya da tamamen göz ardı edilir. Ayrıca kişisel veya duygusal içerikli yorumlar da büyük ölçüde eksiktir (Wilkin & ark., 2024).

Van Gölü Havzası'nın Urartu Krallık öncesi ve Krallık Dönemi mezarlıklarında ele geçirilen kişisel süslenme objeleri, dönemlere göre belirgin bir değişim göstermektedir. Özellikle bedensel süslenme uygulamaları, toplumların sosyo-politik yapısını, ekonomik gücünü, metallurjik yeniliklerini, ticari ağlarını ve ritüelleşmiş geleneklerin sürekliliğini anlamak açısından önemli göstergelerdir. Bununla birlikte yerel topluluklarda teknoloji transferinin oldukça yavaş ilerlemiş olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır.

Nitekim Urartu Krallık öncesi döneme ait kişisel süs eşyalarının daha sade ve durağan bir karakter taşıdığı; Krallık Dönemiyle birlikte ise çeşitliliğin arttığı, özellikle bronz bilezikler ve kolye boncuklarının temel ve mikro yapısal özelliklerinden anlaşılmaktadır. Bu durumu en iyi gösteren unsurlardan biri, telkari ve granülasyon gibi Doğu Akdeniz altın işçiliğinde yaygın olan ortak dekoratif tekniklerin Krallık Dönemi mezarlarında açık bir biçimde tespit edilmesidir.

Benzer şekilde Doğu Akdeniz bölgesiyle olan ticari ilişkilerin göstergesi olarak ele geçen deniz kabuğu boncuklarının tür çeşitliliği ile yarı değerli taşlardan üretilmiş boncukların zenginliği, havzanın Krallık Dönemi ticaret ağlarının genişliğini ortaya koymaktadır.

Dolayısıyla, havzanın Demir Çağı'nı temsil eden Urartu Krallık öncesi ve Krallık Dönemi kişisel süslenme objelerinin ayrıntılı bir biçimde incelenmesi, dönemin kültürel ve ekonomik yapısının anlaşılması açısından büyük önem taşımaktadır.

Urartu Krallık öncesine ve Urartu Krallık Dönemine tarihlenen çoklu gömü geleneğine sahip mezarlarda en sık rastlanan kişisel süslenme objeleri; demir bilezik veya halhal, demir ya da bronzdan yapılmış elbise/süs iğneleri, demir ve bronz yüzükler, hançer ve demir bıçaklar ile yarı değerli taşlardan yapılmış kolye boncukları ve deniz kabuklarıdır (Sancak ve ark., 2023).

Buna karşın Krallık Döneminde, ölen bireylerin çoğunlukla kişisel süs eşyalarıyla birlikte gömüldüğü anlaşılmaktadır. Burada dikkati çeken en önemli husus, mezar hediyeleri açısından cinsiyet temelli farklılığın belirgin olmasıdır. Bu durum kültürel olarak beklenen bir sonuçtur. Nitekim havza mezarlarında kadınların erkeklere oranla daha fazla ve daha çeşitli süs objeleriyle gömülmüş olması (Sancak ve ark., 2023), bu gözlemi doğrulamaktadır.

Bu bağlamda en dikkat çekici tespit, Krallık Döneminde kadınların muhtemelen elbiseleriyle birlikte gömülmüş olabileceğidir (Sancak ve ark., 2023). Bu bulgu, mezar ritüellerinde yeni bir uygulamanın ortaya çıktığını düşündürmektedir. Konuya ilişkin Swan ve arkadaşlarının (2023) çalışması kadınların neden erkeklere göre daha fazla mezar hediyesiyle gömüldüğüne dair önemli bir açıklama sunmaktadır. *“Çoğu kültürde kadınlar, keder ve yaslarını erkeklere kıyasla daha görünür ve somut biçimlerde ifade ederler. Bu nedenle kadınların daha duygusal olduğu düşünülmektedir. Bununla birlikte, cinsiyete bağlı bu farklılığın; ölen kadınlar için yas tutanların sayısının daha fazla olmasından mı, kadınların ölüm durumunda daha yoğun duygusal tepkiler göstermesinden mi, yoksa kadınların cenaze öncesinde mezar hediyeleriyle birlikte gömülme yönündeki taleplerinden mi kaynaklandığı kesin olarak bilinmemektedir. Daha genel bir ifadeyle mezar hediyelerinin, yas tutanların isteğiyle mi yoksa ölen kişinin kendi talebiyle mi konulduğu belirsizdir ve bu konu daha ayrıntılı araştırmalar gerektirmektedir”*.

Her ne kadar bu natüralist yaklaşımlar kişisel süs eşyalarının mezarlarda bulunma amacını belirsiz kılssa da, bunlar büyük olasılıkla dini bir göndermenin sonucu olarak değerlendirilmelidir. Yani burada hâkim olan düşünce ‘*öbür dünyada yararlanma*’ teorisidir. Bu sonuçlar, antik dünyada ölümden sonraki yaşama ilişkin örtük bir akıl yürütmenin ve öte dünyada kullanılması amacıyla mezarlara eşya bırakıldığı yönündeki teorilerin varlığını desteklemektedir.

Bununla birlikte araştırmalar hâlen bu uygulamaların ölümden sonraki hayata duyulan inançla bağlantılı olduğunu göstermektedir. Swan ve arkadaşları (2023), değerlendirilmesi gereken asıl noktanın içsel dindarlık ile dışsal dindarlığın sınırının ne olduğunu ifade eder. Yani mezar hediyeleri ölen kişinin dindarlığının mı yoksa yas tutanların dindarlığının mı göstergesidir? Dolayısıyla bu durum, ölümden sonraki yaşam inancıyla ilişkili psikolojik faktörler—örneğin öte dünyada kullanım fikri, büyülu bulaşma düşüncesi, sosyal semboller ve yas tutanların duygusal rahatlaması—ile tutarlı bir açıklama modeli sunmaktadır.

Bu konuda Swan ve arkadaşları (2023), günümüzde dindar ve dindar olmayan bireylerin mezar hediyeleriyle gömülmek isteme nedenlerine ilişkin şu açıklamalara yer verir:

“Öbür dünya inancına gönderme yapan ifadeler arasında şunlar örnek gösterilebilir:

- ‘*Sanki yanımdaymış gibi hissederler.*’
- ‘*Bu battaniye benim en yakın arkadaşım gibi ve onunla gömülmeseydim kendimi iyi hissetmezdim.*’
- ‘*Kızlarımı o kadar çok seviyorum ki, ben öldükten sonra bile onlardan ayrı kalmak istemiyorum.*’
- ‘*Hepsini çok seviyorum. İnşallah ahirette birlikte oluruz.*’

Buna karşılık ahiret inancına dayanmayan açıklamalar ise şöyledir:

- ‘*Sahip olduğum en anlamlı eşya olduğu için bununla gömülmek istiyorum*’.
- ‘*Bu nesneler hayatımda neyin önemli olduğunu temsil ediyor*’.
- *Bu belgeler hayatımın özeti ve ilginç bir zaman kapsülü olabilir*’.

Bu söylemlerde en sık karşılaşılan nesneler; sosyo-duygusal değeri olan mücevher veya fotoğraflar, kişisel anlam taşıyan pelüş oyuncaklar, giysiler ya da duygusal çağrışımlara sahip diğer objelerdir. Bunları tercihler veya gelenekler kapsamında değerlendirilen yiyecek, içki ve çiçekler takip etmektedir (Swan & ark., 2023). Dolayısıyla tüm bu ifadeler, “*mezara eşya bırakma*” motivasyonunun temelinde örtük bir ahiret inancının; bulaşma düşüncesinin; veda etme ve yas sürecini hafifletme isteğinin ve kişisel rahatlığın bulunduğunu göstermektedir (Swan ve ark., 2023).

Bu açıklamalar ışığında İremir Höyük’teki Demir Çağı mezarları değerlendirildiğinde, yalnızca Post Urartu Dönemine tarihlenen bir çömlek mezarda bebek iskeletinin yanında iki adet amulet tarzı mühür ele geçmiş olup, diğer mezarlarda mezar hediyesi olarak değerlendirilebilecek bir buluntu tespit edilmemiştir. Ancak bu durum, Demir Çağı’n ikinci yarısında mezar eşyası bırakma geleneğinin tamamen terk edildiği yönünde kesin bir yorum yapılmasına temel oluşturmamalıdır. Mezar alanındaki kazı çalışmalarının sürmesi nedeniyle yeni veriler, gelecekte bu konunun daha kapsamlı biçimde değerlendirilebilmesine olanak sağlayacaktır.

Şimdi, çalışmanın ikinci kısmı olan Biyo-toplumsal arkeoloji çerçevesinden hareketle, İremir Höyük Demir Çağı mezarlarındaki insan kalıntılarında gözlenen iskelet lezyonlarına bakalım.

Osteolojik araştırmaların temel zorluklarından biri, özellikle stres ve sağlık üzerine yapılan arkeolojik çalışmalarda, yalnızca

makroskobik gözlemlerden elde edilebilecek verilerin sınırlı oluşudur (Scott & ark., 2016:596). Dinamik ve yaşayan bir doku olan insan iskeleti, bireyin yaşamı boyunca çevresel ve biyolojik koşullara uyum sağlar ve buna bağlı olarak değişim gösterir. Bu dalgalanmalar, osteolojik açıdan değerlendirildiğinde bireyin sağlık durumuna dair önemli göstergeler sunabilir. Ancak bu değişimlerin ortaya çıkması belirli bir zaman gerektirdiğinden, stresin başlangıç evresine ilişkin bilgiler arkeolojik toplulukların sağlık rekonstrüksiyonunda bir boşluk oluşturur. Stres dönemlerinde iskeletteki değişim hemen gözlenemese bile, kemik dokusunun bozulmasından önce protein üretiminde meydana gelen dalgalanmalar, stres ve kötü sağlık koşullarıyla ilişkili erken biyolojik değişiklikleri tespit etme fırsatı sağlar (Scott & ark., 2016:596). Scott ve arkadaşları (2016:596), iskeletlerde görülen stres lezyonlarıyla ilgili olarak şunları belirtir:

“İskelet lezyonlarının oluşumuna ya da doğrusal büyümenin bozulmasına yol açabilecek çeşitli faktörlerin özgül olmayan yapısı önemli bir sınırlılık oluşturur. Ayrıca bu stres faktörlerinin çoğu —örneğin patojenlere maruz kalma, yetersiz beslenme, kötü yaşam koşulları— genellikle tek başına ortaya çıkmaz; bir arada etkili olarak gözlemlenebilir iskelet değişimlerini karmaşıktırır. Bu çeşitli faktörlere ve bunların etkileşimli etkilerine maruz kalmanın kendisi, stresin iskelet dokularında nasıl iz bıraktığını ve strese verilen fiziksel tepkilerin nasıl şekillendiğini etkileyebilir. İskelet stresi kalıpları değerlendirilirken dokuların duyarlılığındaki değişkenlik de önemli bir husustur. Yaş, cinsiyet, genetik çeşitlilik ve sosyoekonomik durum gibi değişkenlerin tümü stresin biyolojik olarak içselleştirilmesine katkıda bulunur ve kötü sağlık dönemleriyle ilişkili olabilecek farklı fizyolojik sonuçlara yol açabilir”.

İremir Höyük Demir Çağı mezarlarında şimdiye kadar incelenen iskeletlerde en sık rastlanan dejeneratif rahatsızlık, omurga patolojileri arasında değerlendirilen Schmorl's nodülüdür. Schmorl's nodülleri, intervertebral diskin nükleus pulposunun dikey herniasyonundan kaynaklanan lezyonlardır ve omur gövdelerinin yüzeylerinde görülen çöküntülerle tanınırlar (Plomp, Roberts & Vidarsdottir, 2015:526; Zehr, Watson & Callaghan, 2023:105945). Lezyonun etiyojisi hâlâ tartışmalıdır (Brito & Santos, 2024:1; Zehr, Watson & Callaghan, 2023:105945). Ancak genel görüş birliği, nedenlerinin çok faktörlü olduğu, bu faktörler arasında genetik yatkınlık, gelişimsel problemler, belirli disk bileşimi özellikleri, omurganın fiziksel zorlanması veya travmanın başlıca etkenler olarak tanımlandığı yönündedir (Brito & Santos, 2024:1; Plomp, Roberts & Vidarsdottir, 2015:526). Bu lezyonlar, omurlar arası diskin fıtıklaşması sonucu omur gövdelerinin eklem yüzeylerinde oluşan çöküntülerdir.

Bazı araştırmacılar, Schmorl's nodüllerinin oluşumunda biyomekanik yüklenmenin ve buna bağlı travmaların etkili olduğunu belirtmektedir. Bu çalışmalar, yaralanmaların omurgaya aşırı eksenel yük binmesi ya da sürekli ağır yük taşımaya bağlı eksen eğilmeleri nedeniyle tekrarlayan stres sonucu ortaya çıkabileceğini ifade etmektedir (Santana & ark., 2016:304). Schmorl's nodüllerinin etiyojisi bugün hâlâ tam olarak açıklanamamıştır. Ancak Gilmour & Plomp (2022:162), bu lezyonların oluşumunda *“dik durma sırasında insan omurgasına binen stresin intervertebral disk herniasyonunun gelişimini etkileyebileceğini ve omurilik şeklinin bu süreci aracılık edebileceğini ileri sürmektedir”*.

Klinik araştırmalarda lomber (bel) disk hernisi ile hastanın yaşı arasında pozitif bir korelasyon olduğu bildirilmektedir. Buna karşın paleopatolojik çalışmalar, ölüm yaşı ile Schmorl's nodülleri arasında bir ilişki olmadığını göstermektedir (Gilmour & Plomp, 2022:162). Hem klinik hem de paleopatolojik araştırmalarda erkek bireylerde Schmorl's

nodüllerinin daha sık görüldüğü belirtilir; ancak disk hernisi ile cinsiyet arasındaki ilişkinin nedeni tam olarak açıklanamamıştır (Brito & Santos, 2024:2). Paleopatolojik çalışmalarda erkeklerdeki daha yüksek oran genellikle tarihsel olarak erkeklerle atfedilen mesleklerin daha fazla mekanik stres içermesiyle ilişkilendirilmektedir (Brito & Santos, 2024:2).

Schmorl's nodülleri en sık alt torakal (T7–T12) ve üst lomber (L1–L3) omurlarda görülür (Brito & Santos, 2024:2). Bu omur gruplarındaki yaygınlığın sebebi, günlük aktiviteler sırasında vücudun üst kısmından alt kısmına doğru aktarılan baskı ve kesme kuvvetlerinin bu bölgelerde tekrarlayan biyomekanik strese neden olmasıyla ilişkilendirilmektedir (Brito & Santos, 2024:2). Bu nedenle literatürde Schmorl's nodüllerinin sıklığı %3,7 ile %76 arasında değişen geniş bir aralık göstermektedir (Zehr, Watson & Callaghan, 2023:105945).

Klinik çalışmalarda Schmorl's nodüllerinin tedavisine yönelik önemli bulgulardan biri Wang ve arkadaşlarının (2023:4) çalışmasında yer almaktadır. Araştırmacılara göre, *“kemik mineral yoğunluğunun artırılması, sürecin önlenmesi ve yavaşlatılması için özellikle orta yaşlı ve yaşlı bireylerin, özellikle de kadınların, diyet yoluyla kalsiyum ve vitamin alımına ve emilimine daha fazla dikkat etmeleri gerekmektedir”*. Buna karşın Ekşi ve arkadaşlarının (2022:73) klinik araştırması, Schmorl's nodüllerinin oluşumunda vücut ağırlığının en önemli faktörlerden biri olduğunu göstermiştir.

Paleopatolojik örneklerden söz edecek olursak, Fenike kıyılarındaki üç Roma dönemi kentinde (Byblos, Beyrut, Tire) mekanik stres modelleri incelenmiştir. Çalışmanın amacı, Doğu Akdeniz'de ekonomik faaliyet ve hareketliliğin yoğun olduğu bir dönemde sosyal farklılıklar ve cinsiyete dayalı işbölümünün Schmorl's nodülleri üzerindeki etkilerini değerlendirmektir (Mardini & ark., 2023:60). Byblos ve Tire'de erkeklerin kadınlara kıyasla daha yüksek Schmorl's

nodülü sıklığı gösterdiği, Beyrut'ta ise kadınların daha yüksek frekans sergilediği belirlenmiştir. Bu durum, erkeklerin daha ağır fiziksel işlerde, kadınların ise daha çok ev içi ve fiziksel açıdan daha az zorlayıcı işlerde yer aldığına işaret eden cinsiyete dayalı bir işbölümünü yansıtabileceği düşünülmektedir. Ayrıca İtalya'da bir Demir Çağı topluluğunda mezar eşyaları ve hastalık ilişkisini inceleyen bir araştırmada Schmorl's nodülleri ile periostitin iş gücü ve dolayısıyla sosyal statüyle ilişkili olduğu belirtilmiştir (Charlotte & Manchester, 2010:118).

İremir Höyük bireylerinde gözlenen Schmorl's nodülleri Aşama 2 kategorisindedir ve omurlarda osteofitik çıkıntılarla birlikte görülmektedir. Ayrıca bireyde osteoartritle ilişkilendirilebilecek herhangi bir bulgu saptanmamıştır. Omur grupları değerlendirildiğinde Schmorl's nodülleri ve osteofitik çıkıntılar açısından en çok etkilenen bölgenin lomber omurlar (%100) olduğu belirlenmiştir. Torakal omurlarda (T4–T10) hafif osteofitik çıkıntılar saptanmış, ancak Schmorl's nodülüne rastlanmamıştır. T11 ve T12 omurlarında ise orta dereceli osteofitik çıkıntılarla birlikte Aşama 1 düzeyinde Schmorl's nodülleri görülmüştür. cervical omurlarda ne osteofitik çıkıntı ne de Schmorl's nodülü gözlenmiştir. Bu tür omurga eklem rahatsızlıklarının oluşumunda *iş gücüne bağlı stresin, özellikle iki ayak üzerinde uzun süreli çalışma ve tekrarlayan mekanik yüklenmelerin*, önemli bir belirteç olabileceği düşünülmektedir.

M2 mezarındaki antropolojik incelemelerde, orta yetişkin (30>) yaş kategorisinde erkek bir bireye rastlanmıştır. Ağız ve diş sağlığı açısından değerlendirildiğinde bireyde diş çürüğü, diş taşı, apse, hipoplazi, çene travması ve ölüm öncesi diş kaybı gibi rahatsızlıklar tespit edilmemiştir. Sadece dişlerde orta dereceli (meso) aşınma gözlenmiştir. Vücut kemiklerinde travmaya ya da kemiklere yansıyan herhangi bir paleopatolojik oluşuma rastlanmamıştır. Schmorl's nodülleri ve osteofitik çıkıntılar omur grupları açısından

değerlendirildiğinde, lumbar (bel) omurların en sık etkilenen bölge olduğu görülmektedir (%100). Özellikle L5, L4 ve L3'te Schmorl's nodülünün Aşama 2 kategorisinde olduğu, osteofitik çıkıntıların ise hafif derecede seyrettiği belirlenmiştir. Thoracic (sırt) omurlara bakıldığında T5'ten T12'ye kadar Aşama 1 kategorisinde Schmorl's nodülü tespit edilmiştir. Diğer thoracic omurlarda ve cervical (boyun) omurlarında ise ne osteofitik çıkıntı ne de Schmorl's nodülü gözlenmiştir.

M3 mezarında paleopatolojik durumlara bakıldığında, bireyin sol femur kemiğinin gluteal tuberosity bölgesinde gözlenen aşırı dejeneratif değişimler, aşırı zorlanmanın bir sonucu olarak değerlendirilmiştir. Nitekim 3. trochanter'in yaklaşık 5 cm altında tespit edilen iyileşmiş kırık, gluteal tuberosity'deki aşırı dejeneratif değişimlerin gerekçesini açıklamaktadır. Dikkat çeken diğer patolojik gözlemler ise omurgayı oluşturan omurlarda görülmektedir. Cervical omurların gövdelerinde gözlenen düzensizlikler, gövde yüzeylerindeki Schmorl's nodülleri (Aşama 2) ve osteofitik büyümeler, orta derecede dejeneratif değişimleri işaret etmektedir. Neredeyse tüm cervical omurlarda bu dejeneratif değişimlere rastlanmıştır. Thoracic omurlarda gözlenen paleopatolojik değişiklikler, cervical omurlardakilere benzer niteliktedir. İncelenen thoracic omurların genelinde, gövde üst yüzeylerinde Aşama 1 kategorisinde değerlendirilebilecek Schmorl's nodülleri tespit edilmiştir. Lumbar (bel) omurlarda ise osteofitik büyümeler ve Schmorl's nodülleri (Aşama 2) "aşırı dejeneratif değişim" düzeyindedir. Tüm lumbar omurlar belirgin derecede dejeneratif değişimler sergilemektedir.

M4 iskeletinde gözlenen paleopatolojik bulgular, diğer bireylerde olduğu gibi omurlarda tespit edilen Schmorl's nodülleri (Aşama 2) ve osteofitik çıkıntılardır. Cervical, thoracic ve lumbar omurların tamamında belirgin derecede dejeneratif değişimler mevcuttur. Özellikle lumbar omurların gövde yüzeylerinin yaklaşık

$\frac{3}{4}$ 'ünü etkileyen enfeksiyon kaynaklı dejeneratif değişimler dikkat çekicidir (Resim 6,7). Bunun yanı sıra sağ beşinci metatarsal kemikte iyileşmiş bir kırık tespit edilmiştir (Resim 8).

Eski toplumların sosyal statüleri ve yaşam koşulları hakkında karşılaştırmalı değerlendirmeler mezar çalışmaları sayesinde yapılabilmektedir; ancak bu tür karşılaştırmalar, biyolojik antropoloji ile sosyal arkeoloji arasındaki disipliner ayırım nedeniyle nadiren gerçekleştirilmektedir (Robb & ark., 2001). Mezar kazılarında mezar eşyalarından yararlanarak toplumların sağlık koşullarını, aktivitelerini ve sosyal statülerini ilişkilendirmek oldukça güçtür. Örneğin stres veya biyolojik statüyü yansıttığı düşünölen mine hipoplazisi, cribra orbitalia ve yetişkin boy uzunluğu gibi bazı biyolojik göstergelerin sosyal statüyle ilişkili olmadığı bilinmektedir. Buna karşın yetişkin yaşamındaki aktivite ve strese işaret eden bazı göstergeler—travma, Schmorl's nodülleri, periostitis gibi rahatsızlıklar—mezar eşyalarıyla birlikte değişkenlik gösterebilmekte ve olası bir işbölümünün ana hatlarını anlamaya yardımcı olabilmektedir (Robb & ark., 2001).

Mezarlık alanlarında yapılan disiplinler arası çalışmalardan anlaşıldığı üzere, iskelet verileri ile arkeolojik bulgular birlikte değerlendirildiğinde çok daha anlamlı sonuçlara ulaşılmaktadır. Bu alanlardan elde edilen antropolojik ve arkeolojik veriler sayesinde, eski toplumların toplumsal ve ekonomik yaşam biçimleri daha derinlemesine yeniden canlandırılabilir (Robb & ark., 2001). Ülkemizde son yıllarda bu iki disiplinin ortak çalışmaları sonucunda ulusal ve uluslararası yayınlarda belirgin bir artış görölmektedir; hatta son yıllarda iki temel kaynak disiplinin daha yoğun biçimde işbirliği yaptığı da gözlemlenmektedir. Türkiye'de kısmen de olsa hâlâ katı arkeolojik geleneğe bağlı kalan akademik çevreler bulunsa da, bu yaklaşımın giderek zayıfladığı açık biçimde anlaşılmaktadır.

Sonuç

Bu alışma, İremir Höyük Demir ağı mezarlarından elde edilen Biyo-toplumsal Arkeoloji ve Antropolojik değerlendirmelere ilişkin ilk verilerin sunumudur. Çalışmada elde edilen bulgular ve karşılaştırmalı değerlendirmeler, hem Biyo-toplumsal Arkeoloji hem de Antropolojik çalışmalarda gözlenen bağlamsal sorunlar dikkate alındığında, araştırmanın hedeflerine ulaşıldığını göstermektedir.

Van Gölü Havzası'nın Urartu Krallık ncesi ve Krallık dönemine atfedilen mezarları, M birinci bin yılın ilk yarısının kültür tarihi hakkında önemli bilgiler sunmuştur. Ancak Krallık ncesi ve Krallık dönemlerine ait toplulukların ritüel geleneklerinin anlaşılmasına yönelik arkeolojik çalışmalar, havzanın kültürel tarihi açısından yeterince kullanılmamıştır. Örneğin, arkeolojik kazılarla günümüze ulaşan mezarların mimari özellikleri ile l gömme geleneğine ait ritüel uygulamaların tarihsel süreç içerisinde nasıl değiştiği ve bu değişimlerin genel kültür tarihi bağlamında nasıl değerlendirilmesi gerektiği, ne yazık ki çoğunlukla arkeolojik veriler temel alınarak ele alınmıştır.

Havzadaki araştırmalardan elde edilen sonuçlara göre, Urartu Krallık ncesi, Krallık Dönemi ve sonrasındaki Post Urartu Dönemine kadar Van Gölü Havzası'ndaki mezarlık alanları uzun süreli bir kullanımın izlerini göstermektedir. Ayrıca bu dönemlere atfedilen mezarlar genellikle yerleşim alanlarının çevresinde kümelenmiş durumdadır.

Van Gölü Havzası'nda Urartu Krallık ncesi ve Krallık Dönemi'ne ait mezarlarda rastlanan hayvan kalıntıları çoğunlukla çanak formundaki kapların içerisinde, adeta “l yemeği” sunumu gibi in situ bir ritüelin son uygulaması şeklinde değerlendirilmelidir. Ancak İremir Höyük Demir ağı mezarlarının hiçbirinde bu tür bir ritüel geleneğine, yani çanak çömlek içinde hayvan kemiği bırakma uygulamasına rastlanmamıştır. Ayrıca mezarlardaki hayvan kemikleri,

ya iskeletin ayak kemiklerinin hemen yanına ya da kafatasının hemen arkasına in situ olarak yerleştirilmiştir. Bu kemikler genellikle alt/üst çene parçaları ya da ön/arka ayak tarak kemiklerinden (etsiz kısımlardan) oluşmaktadır. Dolayısıyla çömlek içerisine hayvan kemiği bırakma geleneğinin muhtemelen Orta Demir Çağı'nın son dönemlerinde terk edilmiş olduğu düşünülmektedir.

Görüldüğü üzere Urartu Krallık öncesi ve Krallık Dönemi mezarlarında çoğunlukla koyun veya keçi, çok az sayıda ise sığır kemikleri bulunurken; Orta Demir Çağı'nın son evrelerinden itibaren koyun/keçi kemikleriyle birlikte sığır (*Bos taurus*) kemiklerinde oransal bir artış tespit edilmiştir. Bu durum, havzada Orta Demir Çağ'dan sonra hayvancılığın çeşitlendiğini düşündürülebilir. Bir diğer olasılık da, Krallık öncesi ve Krallık Döneminde sığıra (Boğa) atfedilen kutsallığın bu dönemden sonra sona ermesiyle ilişkili olabilir. Bu yorum bir ölçüde önyargılı görülebilir; ancak mevcut veriler bu ihtimali destekler niteliktedir. Tüm bu dönemlerde mezarlarda gözlenen hayvan kemiği bırakma ritüelinin köklerini, havzanın Tunç Çağı mezarlarında aramak gerektiği anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra, şimdiye dek havzanın ne Krallık öncesi ne de Krallık Dönemi mezarlarının hiçbirinde domuz kemiği ya da av hayvanlarına ait kemik kalıntısına rastlanmamıştır.

Bu konuyla ilgili bir diğer sonuç ise, çoklu gömü geleneğinin uygulandığı mezar tiplerinde çanak çömlek içine konulan hayvan kalıntılarının, mezarın kullanım süresine bağlı olarak yeni gömüler sırasında tıpkı önceki insan kalıntıları gibi mezarın dip ya da kenarlarına doğru itilmiş olduğunun anlaşılmasıdır. Yani yeni definler için yer açmak amacıyla önceki definlere ve onlarla ilişkili mezar eşyalarına yapılan bu müdahale, artık bireyin ve çevresindeki eşyaların saygınlığının, dolayısıyla uygulanmış ritüel geleneğinin önemini yitirdiği anlamına gelmektedir. Bu durum, ritüelin yalnızca defin anında gerçekleştirildiğini gösterebilir. Ayrıca tanrılara adağı simgeleyen

hayvan kemiklerinin, bu ritüelin bir sonucu olabileceğini de düşündürmektedir. Ancak unutulmaması gereken nokta şudur: Ölü gömme ritüel geleneğinin özellikleri ölçek olarak küçükse, bunların herhangi bir bağlam içinde net biçimde tanımlanması güçleştirir.

Van Gölü Havzası'nda Urartu Krallık öncesinde yoğun olarak rastlanılan –Urartu Krallık döneminde de devam eden– çoklu gömü geleneğinin uygulandığı yer altı mezar tiplerinde görülen çanak-çömlek endüstrisine ait kapların çoğunluğu kalın, sağlam ve uzun süreli kullanım izleri taşımayan örneklerdir. Nadir de olsa ince ve dekoratif kapların bulunması ise bilinçli bir seçim tercihi olarak değerlendirilebilir. Bu uygulamanın olası nedenlerinden biri, defin sırasında kapların kırılmasını önlemek amacıyla daha kalın ve sağlam kapların tercih edilmiş olması olabilir. Bu durum, gündelik kullanım kaplarının benzerlerinin mezarlar için özel olarak seçilmiş kültürel bir yansıması şeklinde de yorumlanabilir. Ayrıca havzadaki Krallık öncesi, Krallık ve Krallık sonrası dönemlerde bu geleneğin mezar ritüellerinin temel unsurlarından biri hâline geldiğini göstermektedir.

Van Gölü Havzası'nda özellikle Krallık öncesi ve Krallık dönemlerine tarihlendirilen dromoslu/dromossuz, çoklu gömü geleneğinin uygulandığı yer altı mezar tiplerinin Demir Çağı'nda özellikle Karagündüz ve İremir Höyüğü'nün Post Urartu Dönemi mezarları örneğinde artık görülmediği anlaşılmaktadır. Bu durum, çoklu gömü geleneğinin Orta Demir Çağ'dan sonra terk edilmiş olabileceğini göstermektedir. Ayrıca Urartu Krallığı'nın son evresine tarihlendirilen urne mezar geleneğinin de ortadan kalktığı görülmektedir; muhtemelen bunun sebebi, Akhaimenid/Pers dini olan Zerdüştlük ile ilişkilendirilebilir.

Bununla birlikte, tekli inhumasyon geleneği kapsamında değerlendirilebilecek basit çömlek mezarlar (bebek/erken çocukluk evresi) yalnızca Karagündüz ve İremir Höyük'te tespit edilmiştir.

Çömlek mezar geleneğine ne Krallık öncesi ne de Krallık döneminde rastlanmamış olması, bu gömü biçiminin bölgede Orta Demir Çağ sonrasına özgü bir ölü gömme geleneği olabileceğini akla getirmektedir. Dolayısıyla bebek ve erken çocukluk dönemine ait bireyler için havzada yeni bir gömü uygulamasının ortaya çıktığı ve bu ritüelin Geç Demir Çağı ile birlikte benimsendiği söylenebilir.

İremir Höyük mezarlık alanında, yeni doğmuş bir bebeğe ait çömlek mezarda ele geçen iki küçük mühür oldukça dikkat çekicidir. Teorik olarak, bebeğin yaşamı boyunca bu mühürleri kullanması ya da yanında taşıması mümkün olmadığından, bu buluntu topluluğun ölümden sonraki yaşama inandığını; bireyin öte dünyada hayatını sürdüreceği ve bu mühürleri ihtiyaç duyduğunda kullanabileceği düşüncesini yansıtabilir. Alternatif olarak, bu mühürler sonraki yaşamla ilişkili olmayıp, sadece bebeği korumak amacıyla mezara yerleştirilmiş birer dini obje de olabilir. Bu tür küçük mühürler özellikle Urartu Krallığı'nın Geç evresinde görülmektedir. Ancak söz konusu iki küçük mühür üzerindeki sembol ve motifler, buluntuların Post Urartu Dönemine işaret ettiğini göstermektedir.

Tüm bu veriler değerlendirildiğinde, Van Gölü Havzası'nın Doğu Anadolu'nun Batı İran ve Kuzey Mezopotamya ile en güçlü kültürel ve politik etkileşim ağlarına sahip başlıca Demir Çağı yerleşimlerinden biri olduğu anlaşılmaktadır.

İremir Höyük Demir Çağı iskeletlerinin biyoantropolojik sonuçlarına baktığımızda, bilindiği gibi antik toplumlarda bireylerin sağlık koşulları ile sosyal statüleri arasındaki ilişki, iskeletlerde rastlanan stres göstergeleri ve ölü gömme geleneğindeki uygulamalar üzerinden anlaşılabilir (Woo & Sciulli, 2013). Örneklemin büyüklüğü ve niteliği, demografik analizler açısından önemlidir. Makroskobik, mikroskobik ve radyografik yöntemlerle incelenen iskeletler, bireylerin yaşam öyküleri ve yaşam koşullarının yanı sıra, ölü gömme gelenekleri

ile tafonomik süreçler hakkında da ayrıntılı bilgiler verebilir (Kutterer & Uerpmann, 2010). Ayrıca bilindiği üzere insan kemikleri, toplulukların yalnızca bireylerin yaşam tarihine ışık tutmakla kalmaz, aynı zamanda kültürel açıdan topluluğun tarihinin somutlaştırılmasına da katkı sağlar (Kutterer & Uerpmann, 2010).

Özellikle stres göstergeleri arasında en sık görülen DEH (dejeneratif eklem hastalığı), genellikle yaşam koşulları ve fiziksel aktivitelerden kaynaklanan biyomekanik stresle ilişkilendirilir. İncelenen iskeletlerde, DEH kapsamında değerlendirilen ve büyük ölçüde omurlardaki mekanik yüklenmeye bağlı olduğu düşünülen Schmorl's nodülleri ile omurlarda gözlenen osteofitik kemik çıkıntılarına rastlanmıştır. Schmorl's nodülleri ve osteofitik kemik çıkıntılarının oluşturduğu bu DEH bulguları, sosyal statü ile fiziksel aktiviteler arasındaki ilişkinin ortaya konmasına yardımcı olabileceği gibi, ölü gömme gelenekleriyle de bağlantılı olabilir.

Ölü gömme geleneğindeki ritüel uygulamaların analizi, genellikle bedenin nasıl ele alındığı ve bireyle birlikte hangi nesnelerin gömüldüğü üzerine odaklanır (Woo & Sciulli, 2013). Bu nedenle İremir Höyük Demir Çağı yetişkin mezarlarında gözlenen ölü gömme ritüellerinin sınırlı çeşitlilik göstermesi, mezar biçimi ve yapısıyla birlikte değerlendirildiğinde sosyal statünün niteliğini açıklayabilir. Ayrıca yetişkin bireylerde yaygın olarak görülen Schmorl's nodülleri, osteofitik çıkıntılar ve makro düzeydeki diş aşınması, sosyal statüde bir farklılaşmanın varlığına işaret etmektedir. Ancak bu modelleme kesinlik taşımaktan ziyade fikir verici niteliktedir ve sürdürülen kazı çalışmalarından elde edilecek yeni veriler, bu modelin tutarlılığını daha anlaşılır bir düzeye taşıyabilir.

Ayrıca İremir Höyük Demir Çağı mezarlığında bulunan iskeletlerde, kişiler arası şiddete bağlı olarak ölüm sırasında meydana gelen yaralanmalar veya travmalara rastlanmamıştır. Gözlenen kırıklar,

genellikle normal yaşamın bir parçası olarak değerlendirilebilecek türdendir ve antik iskelet popülasyonlarında yaygın olarak görülen travmatik izlerdir. İremir Höyük'te bulunan insan iskeleti kalıntıları, havzada arkeolojik kazısı devam eden tek mezarlık alanı olması bakımından önem taşımaktadır. Bu çalışma, havzanın tarihinde Demir Çağı'na ilişkin karşılaştırmalı osteolojik veriler sağlamaktadır.

Sonuç olarak, İremir Höyük Demir Çağı mezarlarında ortaya çıkarılan iskeletlere yönelik antropolojik değerlendirmeler, şimdilik tam anlamıyla bir popülasyon verisi oluşturacak nitelikte değildir. Bu nedenle, bu döneme ilişkin insan yaşamı hakkında genel çıkarımlarda bulunmaktan kaçınmış bulunuyoruz. Bununla birlikte elde edilen verilerin, Doğu Anadolu'nun bu önemli havzasındaki Urartu Krallığı ve sonrası dönem topluluklarına ilişkin daha geniş perspektifli bir değerlendirme yapmak için temel oluşturacağı kanaatindeyiz.

Kaynakça

Amir, A. Kalisher, R. Cradic, M.S. Adams, M.J. Martin, M.A.S. Neumann, R. Gadot, Y. & Finkelstein, I. (2023). Burial offerings in Intramural tombs at Middle Bronze Age Megiddo. *Archaeometry*, 65,1353–1373. <https://doi.org/10.1111/arc.12877>

Ayaz, G. Erdoğan, S. & Yılmaz, H. (2024). Van-Çatak Kaniya Bekan Nekropolü Kurtarma Kazısı, 2021-2022. 43. *KST*. 5, 225-226. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Ana Yayın No: 3768/5, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Ana Yayın No: 199/5. ISBN: 978-975-17-5871-2. <https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR-238494/kazi-sonuclari-toplantisi-36---.html>

Baker, J.L. (2012). *The Funeral Kit: Mortuary practices in the archaeological record*. Left Coast Press, Inc. United States of America, ISBN 978-1-59874-671-6 (hardback). <https://www.taylorfrancis.com/books/mono/10.4324/9781315418452/funeral-kit-jill-baker>

Belli, O. (1999). *The anzap fortresses and god of urartu*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları. ISBN-ISSN:9789756899014.

Belli, O. & Konyar, E. (2001). Excavations at Van-Yoncatepe Fortress and Necropolis. *Journal of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University*, 28(2), 169-212. <https://doi.org/10.1179/tav.2001.2001.2.169>

Belli, O. & Konyar, E. (2003a). *Doğu Anadolu Bölgesi'nde Erken Demir Çağı ve Nekropoller*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları. ISBN:9789756561386

Belli, O. & Konyar, E. (2003b). Ernis-Evditepe: The Largest Early Iron Age Necropolis in Eastern Anatolia. *Journal of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University*, 30(2).167-203. <https://doi.org/10.1179/tav.2003.2003.2.167>

Biber, H. & Uslu, E. (2022). Van Bölgesi MÖ III. Bin Yılı İçin Yeni Bir Proje: İremir Höyük. Mehmet Işıklı, Mustafa Erkan Fidan, Atila Türker & Mehmet Ali Yılmaz (Eds.), *MÖ III. Binyılda Anadolu*. Ege Yayınları: ISBN: 978-6258056433.

Biber, H. & Acar, E. & Yılmaz, H. & Çavuşoğlu, R. & Erdoğan, S. & Kılıç, S. (2025). İremir Höyük Kurtarma Kazıları 2021 – 2023. 44. KST. 5, 107-126. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Ana Yayın No: 3796/5, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Ana Yayın No: 205/5, ISBN: 978-975-17-6181-1.

Bilgiç, E. & Öğün, B. (1964). Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları. *Anatolia*, 8, 65-92. https://doi.org/10.1501/andl_0000000082

Bläuer, A. (2020). Animal Bones in Old Graves: a Zooarchaeological and Contextual Study on Faunal Remains and New Dated Evidence for the Ritual re-use of Old Cemetery Sites in Southern and Western Finland. *Archaeological and Anthropological Sciences*, 12 (206), 205-220. <https://doi.org/10.1007/s12520-020-01165-4>

Bourdieu, P. & Wacquant, L. (2021). Düşünümsel Bir Antropoloji için Cevaplar. (Nazlı Ökten, Çev. Ed.). İletişim Yayınları 940, Politika Dizisi 46. 8. Baskı. ISBN 978-975-05-3061-6. <https://iletisim.com.tr/kitap/dusunumsel-sosyolojiye-davet/10010>

Brito, J.T. & Santos, A.L. (2024). Schmorl's Nodes in a Historic Adult Skeletal Sample (19th to 20th centuries): An Analysis of Age, Sex and Occupation. *International Journal of Paleopathology*, 46, 1-8. <https://doi.org/10.1016/j.ijpp.2024.05.002>

Buikstra, J.E. & Ubelaker, D.H. (1994). *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains*. Arkansas Archeological Survey Research Series No. 44, Arkansas.

Buikstra, J.E. (2019). *Ortner's Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*. Third Edition. Academic Press

publications.

ISBN:

978-0-12-809738-0.

<https://www.elsevier.com/books-and-journals>

Burney, C.A. (1957). Urartian Fortresses and Towns in the Van Region. *Anatolian Studies*, 7, 37-53.
<http://www.jstor.org/stable/3642346>

Burney, C.A. (1958). Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age. *Anatolian Studies*, 8, 157-209.
<http://www.jstor.org/stable/3642418>

Burney, C.A. (1994). Urartu and Iran: Some Problems and Answers. A. Çilingiroğlu & D.H. French (Ed.), *III. Anadolu Demir Çağları Sempozyumu Bildirileri* Van, 6-12 Ağustos, British Institute of Archaeology at Ankara, Monograph No. 16:31-35. ISBN 1 898249 05 9

Çavuşoğlu, R., Biber, H., Yılmaz, H., Kılıç, S., Coşkun, İ., Levendoğlu, M.F., Varol, O., Haydaroğlu, C. & Polat, E. (2022). Van Çavuştepe Kalesi ve Urartu Nekropolü 2019-2020 Yılı Çalışmaları. *2019-2020 Yılı Kazı Çalışmaları: KST, 4: 67-80*. T.C. KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI ANA YAYIN NO: 3714/, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Ana Yayın No: 192/4. e-ISBN: 978-975-17-5058-7 (4.Cilt). <https://ukaas.ktb.gov.tr>

Charlotte, R. & Manchester, K. (2010). *The Archaeology of Disease*. Third Edition, The History Press. EPUB ISBN 978 0 7524 9497 5. www.thehistorypress.co.uk

Çilingiroğlu, A.A. & Salvini, M. (2001). Historical Background of Ayanis. Altan Çilingiroğlu & Mirjo Salvini (Ed.), *Ayanis I. Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998 içinde* (1-14). CNR Istituto Per Gli Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici, Roma.

Coşkun, İ. Varol, O. & Polat, E. (2023). Adilcevaz Kef Kalesi Kazısı: Yeni Bulgular ve Değerlendirmeler. *Uluslararası Eskiçağ Tarihi*

Araştırmaları Dergisi, 5 (1), 253-274.
<https://doi.org/10.33469/oannes.1234641>

Coşkun, İ. Varol, O. Eriçok, A.K. Kararlı, E. Kızılbın, C. & Balkan, M. (2024). Adilcevaz Kef Kalesi Kazısı 2022. 43. KST. 5, 377-387. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Ana Yayın No: 3768/5, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Ana Yayın No: 199/5. ISBN: 978-975-17-5871-2. <https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR-238494/kazi-sonuclari-toplantisi-36---.html>

Demandt, A. (2021). *Keltler*. (Arif Ünal, Çev. Ed.). Runik Kitap. ISBN 978-625-7757-54-6. <https://runikkitap.com/kitap/keltler>

Ellis, P.B. (2022). *Kelt Mitleri ve Efsaneleri*. (Ekin Duru, Çev. Ed.). Say Yayınları. ISBN 978-605-02-0922-8. <https://www.saykitap.com/urun/kelt-mitleri-ve-efsaneleri/>

Ekşi, M.Ş, Turgut, V.U. Berikol, G. Özmen, B.B, Huet, S.E. Dinç, T. Küçüksüleymanoğlu, D. Orhun, Ö. & Özcan-Ekşi, E.E. (2022). Schmorl's Nodes Could be Associated with Intervertebral Disc Degeneration at Upper Lumbar Levels and End-plate Disease at Lower Lumbar Level in Patients with Low Back Pain. *Journal of Clinical Neuroscience*, 100, 66-74. <https://doi.org/10.1016/j.jocn.2022.04.004>

Erdoğan, S. (2024). Yeni Bir Urartu Kalesi Kazısı, Körzüt. *Uluslararası Vizyon Van Kongresi: Türkiye Yüzyılında Van*, 70. 08-09 Şubat 2024, Van Türkiye.

Erzen, A. (1978). *Çavuştepe I: M.Ö. 7-6. Yüzyıl Urartu Mimarlık Anıtları ve Ortaçağ Nekropolü*. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Fiorenza, L., Benazzi, S., Estalrrich, A. & Kullmer, O. (2020). Diet and Cultural Diversity in Neanderthals and Modern Humans from Dental Macrowear Analyses. Christopher W. Schmidt & James T. Watson (Ed.), *Dental Wear in Evolutionary and Biocultural Contexts*

içinde (39-72). Academic Press ISBN: 978-0-12-815599-8.
<https://www.elsevier.com/books-and-journals>

Gregoricka, L.A., Ullinger, J. & Schrenk, A. (2021). Set apart from within: Articulated Women in Commingled tombs from Early Bronze Age Arabia. *Arabian Archaeology and Epigraphy*, 32(S1), 243–255. <https://doi.org/10.1111/aae.12198>

Gilmour, R.J. & Plomp, K.A. (2022). The Changing Shape of Palaeopathology: The Contribution of Skeletal Shape Analyses to Investigations of Pathological Conditions. *Yearbook of Biological Anthropology* 178 (S74), 151–180. <https://doi.org/10.1002/ajpa.24475>

Haase, K. & Olsen, J. (2021). Building a High-resolution Chronology of a Medieval Urban site through Bayesian Modelling. *Archaeometry*, 63 (4), 860–877. <https://doi.org/10.1111/arcn.12651>

Hillson, S. (2005). *Teeth*, Second Edition, Cambridge University Press.

Işıklı, M. (2024). Van Alaköy Kalesi 2022 Yılı Kazı ve Restorasyon Çalışmaları. 43. *Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu*. 16-20 Ekim 2023.

Işıklı, M. (2021). Eastern Anatolia before The Urartian Age. Gocha R. Tsitskheladze (Ed.), *Archaeology and History of Urartu (Biainili)* içinde (67-90). *Colloquia Antiqua* 28 Supplements to the Journal Ancient West & East, Peeters. ISBN 978-90-429-4421-3. https://www.peetersleuven.be/detail.php?search_key=9789042944213

Lazaridis, I. Alpaslan-Roodenberg, S. & *et al* . (2022). The genetic history of the Southern Arc: A bridge between West Asia and Europe. *Science* 377, eabm4247. Supplementary Materials. <https://doi.org/10.1126/science.abm4247>

Kaya, A. (2016). Pierre Bourdieu'nün Pratik Kuramının Kilidi: Alan Kavramı. Güney Çeğin - Emrah Göker Alim Arlı - Ümit Tatlıcan (Derleyenler), *Ocak ve Zanaat* içinde (397-420). İletişim Yayınları 1205, Politika Dizisi 59. ISBN-13: 978-975-05-0470-9. <https://iletisim.com.tr/kitap/ocak-ve-zanaat/8029>

Kılıç, S. Zirekbilek, D. & Tayfur, E. (2023). Bitlis-Eski Ahlat Şehri Kalesi İlk Tunç Çağı Çanak Çömleği. *TÜBA-AR (Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi)*, 33, 51-60. <https://www.tuba.gov.tr/files/yayinlar/tuba-ar/T%C3%9CBA-AR%2033.pdf>

Konyar, E. (2021). Urartian Funerary Architecture. Gocha R. Tsetskhladze (Ed.), *Archaeology and History of Urartu (Biainili)* içinde (205-260). Colloquia Antiqua 28 Supplements to the Journal Ancient West & East, Peeters. ISBN 978-90-429-4421-3. https://www.peeters-leuven.be/detail.php?search_key=9789042944213

Konyar, E. (2020). Urartu'da Mezar Tipleri ve Gömü Adetleri. Kemalletin Köroğlu & Erkan Konyar (Ed.), *Urartu: Doğu'da Değişim* içinde (147-169). Yapı Kredi Yayınları, ISBN 978-975-08-4671-7. <https://www.yapikrediyayinlari.com.tr/urartu-doguda-degisim-kucuk-boy.aspx>

Kutterer, A. & Uerpmann, M. (2010). Human Remains from a post-Hellenistic Grave-Chamber in Dibba al-Hisn (Sharjah, UAE). *Arabian Archaeology and Epigraphy*, 21(2), 170–198. <https://doi.org/10.1111/j.1600-0471.2010.00325.x>

Lavenda, R.H. & Schultz, E.A. (2018). *Kültürel Antropoloji: Temel Kavramlar*. (Dilek İşler & Onur Hayırlı, Çev. Ed.). Doğu Batı Yayınları. ISBN: 978-605-2133-18-7.

Mardini, M. Badawi, A, Zaven, T. Gergian, R. & Nikita, E. (2023). Mechanical Stress in the Urbanized Roman Phoenician Coast.

International Journal of Paleopathology, 43, 58-67.
<https://doi.org/10.1016/j.ijpp.2023.09.008>

Marro, C. & Özfirat, A. (2005). Pre-classical Survey in Eastern Turkey, Third Preliminary Report: Doğubeyazıt and the Eastern Shore of Lake Van. *Anatolia Antiqua* 13, 319-356.
<https://doi.org/10.3406/anata.2005.1053>

Müller, F. (2021). *Kelt Sanatı*. (Arif Ünal, Çev. Ed.). Runik Kitap. ISBN 978-625-7757-66-9. <https://runikkitap.com/kitap/kelt-sanati>

Nikita, E. (2017). *Osteoarchaeology: A Guide to the Macroscopic Study of Human Skeletal Remains*. Academic Press ISBN: 978-0-12-804021-8. <https://www.elsevier.com/>

Özfirat, A. (2019a). Van Gölü Havzası'nda Son Urartular ve Doğu Anadolu Yüksek Yaylası'nda Post-Urartu Dönemi. Aynur Özfirat, Şevket Dönmez, Mehmet Işıklı & Mona Saba (Eds.), *Orta ve Doğu Anadolu Geç Demir Çağı: Post-Urartu, Med ve Akhaimenid İmparatorlukları içinde* (217-230). Ege Yayınları ISBN 978-605-7673-18-3.

Özfirat, A. (2019b). Van Gölü Havzası ve Ağrı Dağı'nda Akhaimenid Dönemi: Karagündüz Höyüğü Kazısı ve Yüzey Araştırmaları Merkezi. Aynur Özfirat, Şevket Dönmez, Mehmet Işıklı & Mona Saba (Eds.), *Orta ve Doğu Anadolu Geç Demir Çağı: Post-Urartu, Med ve Akhaimenid İmparatorlukları içinde* (263-278). Ege Yayınları ISBN 978-605-7673-18-3.

Pally, M. (2020). Philosophical Questions and Biological findings, Part II: Play, Art, Ritual, and Ritualsacrifice. *Zygon*, 55 (4), 1090-1106. <https://doi.org/10.1111/zygo.12657>

Plomp, K. Roberts, C. & Vidarsdottir, U.S. (2015). Does the Correlation Between Schmorl's Nodes and Vertebral Morphology

Extend into the Lumbar Spine? *American Journal of Physical Anthropology*, 157, 526-534. <https://doi.org/10.1002/ajpa.22730>

Robb, J. Bigazzi, R. Lazzarini, L. Scarsini, C. & Sonego, F. (2001). Social “Status” and Biological “Status”: A Comparison of Grave Goods and Skeletal Indicators From Pontecagnano. *American Journal of Physical Anthropology*, 115, 213–222. <https://doi.org/10.1002/ajpa.1076>

Rothschild, B.M., Surmik, D. & Bertozzo, F. (2023). *Modern Paleopathology, The Study of Diagnostic Approach to Ancient Diseases, their Pathology and Epidemiology: Let there be light, the light of science and critical thinking*. Springer imprint is published. ISBN 978-3-031-28623-0. <https://doi.org/10.1007/978-3-031-28624-7>.

Sancak, S. Sürün, Y. Kılıç, S. & Yılmaz, H. (2023). Orta Demir Çağı Mezarlarında Bulunan Kişisel Süs Eşyaları: Anadolu’daki Urartu Dönemi. *Toplum Bilimleri Dergisi*, 17(34), 1-17. <http://dx.doi.org/10.29228/tbd.2007.69226>

Santana, J. Fregel, R. Lightfoot, E. Morales, J. Alamón, M. Guillén, J. Moreno, M. & Rodríguez, A. (2016). The Early Colonial Atlantic World: New Insights on the African Diaspora from Isotopic and Ancient DNA Analyses of a Multiethnic 15th–17th Century Burial Population From the Canary Islands, Spain. *American Journal of Physical Anthropology*, 159, 300–312. <https://doi.org/10.1002/ajpa.22879>

Sayer, D. (2013). Investigating the Social Aspects Early Medieval Mortuary Practice. *History Compass*, 11(2), 147-162. <https://doi.org/10.1111/hic3.12030>

Sevin, V. (2003). *The Early Iron Age in the Van Region*. Adam T. Smith & Karen S. Rubinson (Ed.), *Archaeology in the Borderlands*

Investigations in Caucasia and Beyond. The Cotsen Institute of Archaeology at UCLA, Monographs 47. ISBN: 978-1-931745-01-7

Sevin, V. & Kavaklı, E. (1996). Van Karagündüz Erken Demir Çağı Nekropolü. *Belleten*, 60 (227), 1-25.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ttkbelleten/issue/60849/901435>

Swan, T., Bering, J., Hughes, R. & Halberstadt, J. (2023). The Role of Implicit and Explicit Beliefs in Grave-GoodPractices: Evidence for Intuitive Afterlife Reasoning. *Cognitive Science*, 47, 1-28.
<https://doi.org/10.1111/cogs.13263>

Tarhan, T.M. (1994). Recent Research at the Urartian Capital Tushpa. *Journal of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University*, 21(1), 22-57. <https://doi.org/10.1179/tav.1994.1994.1.22>

Trotter, M. & Glessner, G.C. (1952). Estimation of Stature from Long Bones of American Whites and Negroes. *American Journal of Physical Anthropology*, 10, 463-514.
<https://doi.org/10.1002/ajpa.1330100407>

Trotter, M. & Glessner, G.C. (1958). A Re-evaluation of Estimation Based on Measurements of Stature Taken During Life and of Long Bones after Death. *American Journal of Physical Anthropology*, 16, 79-123. <https://doi.org/10.1002/ajpa.1330160106>

Ussishkin, D. (1994). On the Architectural Origin of the Urartian Standard Temples. *Journal of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University*, 21(1), 144-155.
<https://doi.org/10.1179/tav.1994.1994.1.144>

Vykukal, R. Mavridis, F. & Tankosić, Ž. (2021). Lipid Analysis of Pottery from the Early Bronze Age II Burials at Ayia Triada Cave, Southern Euboea, Greece: Evidence for Ritualized Consumption? *Archaeometry*, 63 (6), 1342–1362. <https://doi.org/10.1111/arcms.12672>

Waldron, T. (2009). *Palaeopathology*. Cambridge University Press. ISBN 978-0-521-86137-3. www.cambridge.org

Wang, X. Xu, F. Xu, Y. Pan, Y. & Ruan, X. (2023). Relationship Between Vertebral Endplate Degeneration (Modic Changes, Schmorl Nodes, Endplate Irregularities) and Bone Mineral Density. *Interdisciplinary Neurosurgery: Advanced Techniques and Case Management*, 34, 101793. <https://doi.org/10.1016/j.inat.2023.101793>

WEA. (1980). Recommendation for Age and Sex Diagnosis of Skeletons. *Journal of Human Evolution* 9, 517-549. <https://doi.org/10.1016/j.jchb.2005.07.002>

Wilkin, N. Cecilia, R. Wexler, J. Giles, M. & Garrow, D. (2024). Materializing Mortality: Re-Enchanting Grave Goods in The British Museum Using Mixed-Method Approaches to Audience Research. *Curator: The Museum Journal*, 1-24. <https://doi.org/10.1111/cura.12625>

Wilson, B. (1999). Displayed or Concealed? Cross Cultural Evidence for Symbolic and Ritual Activity Depositing Iron Age Animal Bones. *Oxford Journal of Archaeology*, 18 (3), 298-305. <https://doi.org/10.1111/1468-0092.00085>

Woo, E.J. & Sciulli, P.W. (2013). Degenerative Joint Disease and Social Status in the Terminal Late Archaic Period (1000–500 B.C.) of Ohio. *International Journal of Osteoarchaeology*, 23 (5), 529–544. <https://doi.org/10.1002/oa.1264>

Yılmaz, M.A. & Karaosmanoğlu, M. (2019). Erzincan-Altıntepe Kalesi'nde Urartu Sonrası Sorunsalı: Geç Demir Çağı Verilerinin Genel Değerlendirilmesi. Aynur Özfırat, Şevket Dönmez, Mehmet Işıklı & Mona Saba (Eds.), *Orta ve Doğu Anadolu Geç Demir Çağı: Post-Urartu, Med ve Akhaimenid İmparatorlukları içinde* (323-332). Ege Yayınları ISBN 978-605-7673-18-3.

Yılmaz, H., Polat, E, & Özgüner, E. (2024). *Van/Şabaniye Arkeolojik Kazıları. Uluslararası Vizyon Van Kongresi: Türkiye Yüzyılında Van* 66, 08-09 Şubat 2024, Van Türkiye.

Zehr, J.D. Watson, M.I. & Callaghan, J.P. (2023). Experimentally Dissociating the Overuse Mechanisms of Endplate Fracture Lesions and Schmorl's Node Injuries Using the Porcine Cervical Spine Model. *Clinical Biomechanics*, 104, 105946. <https://doi.org/10.1016/j.clinbiomech.2023.105946>

ARKEOLOJİDE “ENGELLİLİK”

SİNAN KILIÇ¹

Giriş

Arkeoloji insanla ilişkili konuları inceleyip araştıran bir bilim dalı olarak tanımlanır; oysa başlangıçta sadece bir eski eser arayışı ve hatta yağması olarak karşımıza çıkar. P. Bahn, “*insanlar atalarının bıraktıkları izlere karşı her zaman bir merak duymuşlardı ve bunun ne zaman başladığını bilemeyiz...*” diyor (1999: 8). Onun sözünü ettiği arkeolojinin saptayamadığımız başlangıcı, “ata yadigârı” olan kalıntılara tapınma düzeyinde bağlı olmakla ilgili; yukarıda sözü edilen arkeolojinin başlangıcı ise, 19. yüzyılda egemenlik alanını genişletmeye başlayan ve ulaştıkları her yerden uygarlık kalıntılarını kendi ülkelerindeki müzelere taşıyan “Batı Uygarlığı” ile ilgili.

Günümüz arkeolojisinin en önemli özelliği, yapılan işin sadece arkeologlara bırakılması durumunda başarısızlığın kaçınılmaz olmasıdır. Artık arkeolojik araştırmalar, farklı bilim dallarından gelen uzmanların oluşturduğu ekipler tarafından yürütülmek zorundadır. Günümüzde artık bir “Çok Bilimli

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Orcid: 000-0003-3424-4081

Arkeoloji” söz konusudur. Mimarlar, mühendisler, haritacılar, dilbilimciler, antropologlar, fizikçiler, kimyacılar... Akla gelebilecek her bilim dalının kendi inceleme alanına sokabileceği bulgular arkeolojinin ilgi alanına girebiliyor. Çok bilimli bir arkeolojik çalışma eski kalıntılardan elverdiğince fazla bilgi elde edilmesini olanaklı kılıyor. Her şeyi bilmesi mümkün olmayan bir arkeolog, diğer bilimciler tarafından sadece doğru bir belgeleme yapmaktan sorumlu tutulabilir.

Geçmişteki insanın yaşam koşulları herhangi bir zamanda ve herhangi bir yerde, içinde yaşadığı doğal çevreyle ilişki içinde biçimlenir. Bu koşullar çağdaş arkeolojinin ilgi alanını oluşturur ve yeniden kurgulanmaya çalışılır. Aslında bu çaba arkeolojinin temel çalışma alanı olan insan yaşamının kendi koşulları altında yeniden kurgulanma çabasıdır. Bu nedenle günümüz arkeolojisi eski dönemlerdeki aletler, konutlar ve sanat ürünleri kadar, eski insan davranışları, duyguları ve ruh âlemi ile de ilgilenmeye başlamıştır (Bahn, 1996: 37, 74). Geniş çerçeveli bir kurguda ortaklık kurulan diğer bilim dalları eksikleri tamamlar ve ayrıntıları belirler. Bu tür bilimsel ortaklıklar sayesinde yan bilim dalları da ortaya çıkmaktadır: Etnoarkeoloji, zooarkeoloji, osteoloji, arkeometri, sualtı arkeolojisi, kavramsal arkeoloji, genetik arkeoloji, paleodemografi, biyoarkeoloji, paleopatoloji...

Engellilik konusu arkeologların ilgi alanına yeni girmiştir. Bugüne kadar yapılan çalışmalar iki yönlüdür; bir yandan eski devirlerde engellilik üzerine araştırmalar yapılırken, diğer yandan engelli arkeologların sorunlarına çözüm yolları aranmaktadır. Bu çalışmada konunun birinci kısmı öne çıkacaktır.

Terminoloji Sorunu

Birleşmiş Milletler’in 9 Aralık 1975 gün ve 3447 sayı ile

kabul ettiği Engelli Hakları Bildirgesi'nin² birinci maddesinde "engelli birey" tanımı şöyle yapılmaktadır: *Normal bir birey ve/ya da sosyal yaşantı gereksinimlerini, tam ya da kısmen, bedensel ya da ruhsal yeteneklerindeki kalıtsal ya da değil herhangi bir yetersizlik nedeniyle kendi kendine gideremeyen birey.*³

Dünya Sağlık Örgütü (WHO), "engellilik" (disability) terimini "sakatlık" (impairment), hareket sınırlılığı (activity limitation) ve katılım kısıtlılığı (participation restriction) kavramlarını kapsayan bir şemsiye terim olarak görmektedir. Örgüte göre sakatlık vücudun işlevi ve yapısı bakımından sorun oluştururken, hareket sınırlılığı bireyin bir görev ya da eylem sırasında zorluk yaşamasını, katılım kısıtlılığı ise bireyin toplumsal yaşama katılmakta sorun yaşamasını ifade eder. Bu nedenle engellilik sadece bir sağlık sorunu olmaktan öte, bireyin vücudu ile içinde yaşadığı sosyal çevre arasındaki etkileşimi yansıtan karmaşık bir olaydır.⁴

Dünya Sağlık Örgütü, yıllar süren uluslararası katılımlı toplantıların sonucunda hastalıkları tanımlayan bir kılavuz ortaya koymuştur.⁵ Bu kılavuzda her biri farklı bir deneyim düzleminde hastalığa bağlı sonuçları olan engellilik durumlarını gösteren üç ayrı ve birbirinden bağımsız kavram belirlenmiştir. Bu kavramların

² Türkiye'nin de altına imza attığı bu bildirge Türkçede "Sakat Hakları Bildirgesi" ve "Özürlü hakları Bildirgesi" olarak da bilinir.

³ 1. Definition of the term "disabled person" as "*any person unable to ensure by himself or herself, wholly or partly, the necessities of a normal individual and/or social life, as a result of deficiency, either congenital or not, in his or her physical or mental capabilities*".

⁴ <http://www.who.int/topics/disabilities/en/>

⁵ Dünya Sağlık Örgütü (WHO) farklı kavram ve terimler üzerine 1970'li yıllarda geliştirilen Uluslararası Sakatlıklar Engellilikler ve Elverişsiz Durumlar Sınıflaması (The International Classification of Impairments, Disabilities and Handicaps-ICIDH) çalışmalarını 1980 yılında kapsamlı bir rapor halinde yayımlamıştır.

açıklamaları şöyledir:

Sakatlık (Impairment): *Herhangi bir nedenden kaynaklanan anormal vücut yapı ve görünümü ile organ ve sistem işlevi. Bu kavram ilkesel bakımdan sadece organ sakatlıklarını ifade eder.*

Engellilik (Disability): *Bir sakatlığın sonuçlarını bireyin işlevsel yeterliliği açısından ele alır. Bu yüzden engellilik bireysel zorlukları ifade eder.*

Elverişsiz Durumlar (Handicap): *Sakatlık ve engellilikten kaynaklanan elverişsiz durumlara vurgu yapar. Elverişsiz durumlar birey çevresiyle iletişim kurarken ve uyum sağlarken ortaya çıkar.*

Türkiye’deki yasa ve yönetmeliklerde geçen “özürlü”, “sakat” ve “çürük” sözcükleri yerine “engelli” sözcüğünün kullanılması 25 Nisan 2013 gün ve 6462 sayılı yasa ile uygun görülmüştür. Bu yasanın gerekçesinde bir terminoloji birliğinin sağlanması, ayrıca “özürlü”, “sakat” ve “çürük” ifadelerinin toplum nezdinde ağırlıklı olarak negatif algılandığı belirtilmektedir.⁶

Üstelik engellilik terimleri bakımından Türkçe oldukça zengin bir dildir; özürlü, sakat, çürük ve engelli gibi sözcüklerin ayrı anlamları vardır.⁷ Ayrıca terminoloji birliği sağlamak için yapılan yasal düzenlemeler Türkiye’de sakat ve engelli vatandaşların sorunlarına çözüm önermemektedir. Konuyla ilgili olarak internet ortamında düşüncelerini paylaşanlar bir yandan genelde “engelli” terimini “şimdilik kötünün iyisi” olarak nitelerken, diğer yandan

⁶ Bu konuda internette yayımlanan Eşit Engelsiz Erişilebilir Hayat Dergisi’nde (EEEH 1, 2014) bir eleştiri yazısı yayımlanmıştır (http://engelsizerisim.com/eeeh/yazi/6/icimizden_biri).

⁷ A. Seyyar tarafından hazırlanan “Özürlülük Terimleri Sözlüğü” 200’ün üzerinde terim içerir (http://www.sosyalsiyaset.net/documents/ozurluluk_terimleri_sozlugu.htm).

toplumda “sakat” bir bireye karşı negatif algının değişmediği sürece hangi terimin kullanıldığının öneminin olmadığını dile getirmektedir.⁸

Engellilik Konusunda Araştırmalar

Engellilik konusu daha çok antropolojinin ilgi alanına girmiş, konuyla ilgili bilimsel çalışmalar son elli yılda giderek çoğalmıştır. Arkeologlar ise bu konuya daha yeni ilgi duymaya başlamıştır.

Engellilik araştırmalarının engelli hakları hareketine bağlı olarak geliştiği söylenebilir. Öyle ki, antropoloji bilminde engelliliğe gösterilen ilginin engelli hakları hareketinin bir parçası olduğu ifade edilmektedir (Inhorn, 2004: 132). Bu nedenle söz konusu alanın araştırmacıları aynı zamanda kendilerini engelli haklarının birer savunucusu sayar, bu ortak duygu engellilik konusunu çalışan sosyal antropolog, arkeolog ve fizik antropologları birbirlerine daha fazla yaklaştırır (Cross, 1999: 22-23; Battles, 2011: 111).

Daha 1930’lu yıllarda engellilerle ilgili antropolojik incelemeler yapılmaya başladığı halde (Benedict, 1934), yoğun bilimsel çalışmalar 1960’lardan sonra görülmeye başlar. R. B. Edgerton “zekâ geriliği” teşhisi koyulan bireyler üzerinde yaptığı etnografik incelemelerin sonuçlarını bu dönemde yayımlamıştır (1963, 1967, 1970).

1970’li yıllarda endüstri öncesi toplumlarda sakat ve engelli bireylerin nasıl hayatta kaldıkları konusunda çeşitli teoriler üretilmiş ve bu teoriler çok bilimli incelemelerle sınanmaya başlamıştır. Engellilik konusundaki gelişmeler özellikle ABD’de, Vietnam Savaşı’nda sakat kalan askerlerin yeniden topluma kazandırılması çalışmalarıyla bağlantılıdır (Battles, 2011). Böylece engelli

⁸ <http://www.engellininsayfasi.com/gundem/ozurlu-mu-engelli-mi/60/>

bireylerin sorunlarının ancak ayrıntılı gözlemlerle anlaşılabileceği ve en iyi iyileştirme yöntemlerinin bu çalışmalar sonucunda belirlenebileceği tezi geliştirilmiştir (Chapple, 1970).

1980’lerdeki en önemli adım L. Duval’ın engellilik ve kültür üzerine yayımladığı çalışmalarıdır (Duval, 1986-88). Bu yayınlar sayesinde diğer bilim dallarıyla birlikte arkeologlar da konuya ilgi göstermeye başlamışlardır. 1980’li yıllar engellilik konusunda çok bilimli araştırmaların yoğunlaştığı bir dönemdir. 1986 yılında ABD’de kurulan Engelli Araştırmaları Derneği konferans, toplantı, ödül ve yayın faaliyetlerini halen sürdürmektedir. Yine de bazı araştırmacılar zekâ geriliği ve fiziksel engelliliğin hızla artmış olmasına karşın konuya olan ilginin zayıfladığından şikayet etmektedir (Edgerton, 1984: 25).

1990’lı yıllarda engellilik üzerine yapılan antropolojik araştırmalar Batı toplumları açısından ele alınmaya devam etmiştir. Bu sınırları ancak 1995 yılında yayımlanan “Disability and Culture” adlı kitap aşmıştır (Ingstad ve Whyte, 1995). Araştırmacılar engellilik konusundaki bilgilerini dünyanın çeşitli yerlerinde yaptıkları kültür incelemeleriyle derinleştirmeye başlamıştır (Ingstad ve Whyte, 2007). Diğer yandan 1990’lara kadar yapılan analizlerde daha çok engelli bireylere toplumun nasıl baktığı üzerinde yoğunlaşıldığını ve bu durumun konuyu dar bir kalıba soktuğu eleştirisi yapılmaktadır. Bu nedenle bazı araştırmacılar engelli bireylerin kendi yaşadıkları tecrübeler üzerinde de durulması gerektiğini yazmışlardır (Battles, 2011: 110).

Aynı yıllarda konu engelli antropologların alan araştırmaları sırasında yaşadıkları sorunlar nedeniyle de ele alınmıştır. 1990’lı yıllarda Amerikan Antropoloji Derneği bir “Engelliler Komisyonu” kurmuş ve antropolojinin daha erişilebilir bir bilim haline getirilmesi için çalışmaya başlamıştır. 2007 yılında İngiltere Yüksek Öğrenim Konsülü tarafından desteklenen “Kapsayıcı ve Erişilebilir

Arkeoloji” adlı proje ile günümüzdeki arkeoloji uygulamalarında sakat ve engelli arkeologlarla ilgili sorunlar da incelenmeye ve arazi çalışmalarında sakat ve engelli katılımcıları dışlayan anlayış değişmeye başlamıştır.

İngiltere’de kurulan Teorik Arkeoloji Grubu (TAG) ise 1995 ve 2006 yıllarında yaptıkları iki toplantıda “Engellilik ve Arkeoloji” adlı oturumlara yer vermiştir. Böylece engellilik konusundaki arkeolojik veriler ile sakat ve engelli arkeologların sorunları ilk kez gündeme taşınmış ve tartışılmıştır. Aynı dönemde N. Finlay editörlüğünde basılan “Disability and Archaeology” (1999) adlı kitap arkeolojide engellilik konusundaki ilk önemli yayın olarak karşımıza çıkmaktadır.

Arkeolojide Engellilik

Arkeologlar engellilik konusuna halen yeterince eğiliyor sayılmazlar. Bunun nedeni engellilikle ilgili arkeolojik verilerin ya tıp alanında incelenmesi (Fraser, 2007: 184) ya da konunun sosyal boyuttan çok kişisel boyutta ele alınması (Titchkosky, 2007: 44) olarak gösterilir. Arkeoloji, mezarlıklarda ele geçen iskelet kalıntılarını genellikle ayrı bir buluntu grubu olarak değerlendirir. Bu tür buluntuların tıp ya da antropoloji alanında uzmanlaşmış osteologlar ya da paleopatologlar tarafından incelenmesi gerekir. Elde edilen engellilik ya da sakatlıkla ilgili veriler bu yolla arkeolojinin ilgi alanı içine girer.

Buna karşın, ele geçen buluntuları analiz eden arkeologlar toplumun bir parçası olarak sakat ve engelli bireyleri kendi doğal çevreleriyle ilişkileri çerçevesinde inceleyebilir. Ancak bu yöntem sakat ya da engelli olduğu belirlenen bir iskelet buluntusuna arkeolojik bakışı dış etkenler bağlamında sınırlı kılar (Finlay, 1999: 17). Söz konusu dış etkenlerin doğru saptanabilmesi ise çok bilimli araştırmalar gerektirir.

Tarih alanında bugüne kadar yapılan engellilik araştırmaları geçmiş dönemlerde engelli bireylere uygulanan katı kuralları incelemenin ötesine geçememiştir. Yine de bu sayede tartışma konusu yapılan eski katı kurallar hızla ortadan kalkmakta, toplum içindeki eşiitsizlikleri gidermek için değişik yollar aranmaktadır. Dolayısıyla engellilik konusunda yapılan tarih ve arkeoloji araştırmaları güncel sorunların giderilmesini sağlamaktadır. Bu ereve de engellilik üzerine yapılan bilimsel araştırmalar engelli haklarını savunan siyasal mücadele için de gerekli hale gelmekte ve bu durum araştırmacılara büyük bir sorumluluk yüklemektedir (Gleeson, 1999: 31).

Genel olarak günümüzde eski dönemlerde sakat ve engelli bireylerin yaşam koşullarının çok zor olduğuna inanılır. Antropoloji biliminin desteğiyle tarih ve arkeoloji araştırmalarının bu inanaşa kanıtlar bulması beklenir. Oysa sosyal antropoloji bireylerin ya da toplulukların farklılıkları üzerine yoğunlaşmakta, kaçınılmaz bir durum olan engelliliği de doğal biyolojik çeşitliliğin bir parçası olarak ele almaktadır (Glesoon, 1999: 53).

Bir yöntem olarak, engellilik üzerine yapılan tarih araştırmalarında saptanan eski dönemlerdeki engellilik koşulları günümüzdeki koşullarla karşılaştırılarak analiz edilebilir. Nitekim tarihçilerin yaptėı karşılaştırmalar elde edilen arkeolojik veriler ışığında giderek artmaktadır (Jennings, 2008). Oysa engelli bireylerin karşılaştıkları elverişsiz durumlar tarihsel ve kültürel açıdan çeşitlilik göstermektedir. Dolayısıyla bugüne kadar yapılan karşılaştırmalar eski dönemlerdeki koşulların niteliğine işaret etmekten başka bir işe yaramaz. Ayrıca zaten az sayıdaki tarihsel/arkeolojik veri kullanılırken eskiden insanlara yapılan zulümleri ortaya dökmek amacının güdülmesi ve günümüzün dinsel ya da yasal bakış açılarıyla hareket edilmesi geçmişte engelli bireylerin karşılaştıkları elverişsiz durumların yanlış

yorumlanmasına neden olabilir (Southwell-Write, 2013: 70-71).

Günümüz engellilik tarihi araştırmacıları materyalist bir tarih yaklaşımından yola çıkarak toplumsal bir modelleme yapmaya çalışmaktadır (Goodley, 2011: 60-61; Borsay, 2012: 329-330). Engelliliği dönemlere ayıran “Üç Evre Teorisi” (Finkelstein, 1980: 6-8) günümüzde Marksist bir bakış açısıyla geliştirilmeye ve engellilik olgusuna karşı toplumsal yaklaşımın parametreleri sosyoekonomik gelişmelere koşut olarak değerlendirmeye çalışılmaktadır. Buna göre engelliliğe karşı değişen toplumsal bakış feodal dönem, endüstriyel kapitalist dönem ve daha sonrası için öngörölmüş eşitlikçi dönem olmak üzere üç evrede incelenmektedir.

Burada arkeolojiyi ilgilendiren dönem feodal dönemdir. Genel olarak vücut farklılıklarının daha iyi değerlendirildiği düzen ve üretim ilişkileri nedeniyle bu dönemde sakat ve engelli bireylerin uyum sorunu yaşamadıkları varsayılır. Ancak bu varsayımın emeğin parayla satıldığı, vücutların ve kişilerin kategorize edildiği, bu nedenle sosyal çevrenin dışladığı yabancılaştırıcı endüstriyel döneme göre bir karşılaştırma biçiminde idealize ettiği ortadadır (Southwell-Write, 2013: 70). Bu bakımdan geçmişi irdelemeye çalışan materyalist bakış açılarının henüz olgunlaşmadığı söylenmelidir. Ayrıca “feodal dönem” konusunda elde yeterince veri de yoktur. Üstelik yapılan analizlerde feodal dönemden daha da önceye ait toplum yapısının çoğu zaman göz ardı edildiği görölmektedir. Feodal düzenin başlangıcı olan kentleşme süreciyle birlikte iş gücü gereksiniminin büyüdüğü, bunun sonucu olarak kölecî anlayışın geliştiği bilinmektedir. Bu durum engelli bireylerin yaşam koşullarını daha da zorlaştırmış olabilir.

Arkeologlar ya da sosyal antropologlar eski toplumlarda bireyin sosyal konumu ya da sorunları konusunda maddî kalıntılardan çok idealize edilmiş kültürel verileri değerlendirmeye almaktadır. Bu nedenle geçmişteki durumun halen belirsiz olduğu ve

eski toplumsal davranış biçimlerini irdeleyen modellemelerin daha çok günümüz davranışlarından esinlenilerek uydurulduğu belirtilmektedir (Finkelstein, 1980: 8; Barnes, 1995: 47). Dolayısıyla eski dönemlerde engelli bireylere bakışın tarihsel ve kültürel açılardan henüz bilmediğimiz çeşitleri olduğuna kuşku yoktur. Arkeolojik bulgular da buna işaret etmektedir.

Paleopatoloji ve Biyoarkeoloji

Beslenme, yaşam koşulları, hastalıklar, ölü gömme biçimleri ve bireylerin sosyal statüleri gibi konularda bilgiler içeren en önemli arkeolojik kalıntılar insan iskeletleridir. Buna karşın arkeolojinin engellilik araştırmalarına sunabileceği veriler iskeletlerin günümüze ulaşma koşullarıyla sınırlıdır. Yumuşak doku bozuklukları ya da zekâ seviyesi ile ilgili verilerin iskeletlerden elde edilmesi olanaksızdır. Yine de eski dönemlerdeki yaşam koşulları ve bireysel aidiyet konularında bilgileri arttırmak için yeni bilim dalları ortaya çıkmaya devam etmektedir. Bunlardan ikisi paleopatoloji ve biyoarkeoloji olarak bilinmektedir.

Paleopatoloji, iskelet buluntuları üzerinden eski dönemlerde hastalık ve iyileştirme konularını araştırırken hastalanmalar, sakatlıklar ve fizyolojik farklılıklar üzerine bilgi toplar. Bu bilim dalı için özel koşullar altında günümüze kalan ya da çok bariz morfolojik farklılıklar gösteren iskelet kalıntıları önemlidir. Bazı araştırmacılar paleopatolojik analizlerle hastalık ve anatomik bozuklukların saptanabileceğini, ancak bu bilim dalının engelliliğin saptanması için tek başına yeterli olmadığını ileri sürmüşlerdir (Dettwyler, 1991). Burada antropolojinin bir alt birimi sayılan biyoarkeoloji devreye girer. Daha çok topluluk içindeki sosyal ilişkilere eğilen bu yeni bilim dalının ilgi alanı hastalık ya da yaralanma sonucu oluşan ya da doğuştan var olan iskelet bozukluklarıdır (Knudson ve Stojanowski, 2008: 408-409).

Konuyla ilgili kronolojik sırayla birkaç örnek vermek gerekirse:

1. Irak'ta, Hakkari'nin Şemdinli ilçe merkezinin 60 km kadar güneybatısında, Zagros Dağları'nın batı eteklerinde uzanan Büyük Zap vadisinde Şanidar Mağarası yer almaktadır. 1957-1960 yılları arasında yapılan arkeolojik kazılarda, GÖ 80.000-60.000 yıl arasında burada bir Neanderthal insansı grubunun yaşamış olduğu saptanmıştır. Erkek, kadın ve çocuk bireylerden oluşan iskelet kalıntıları arasında “Şanidar I” diye numaralandırılan 35-45 yaşlarındaki bir erkek bireyin vücudundaki ağır yaraların tedavi edildiği anlaşılmıştır (Res. 1). Bireyin kafasına aldığı bir darbe nedeniyle belki sol gözünü kaybettiği, sağ tarafını kullanamadığı, sağ bacağının orta kesimindeki eski bir kırığın iyileştiği, ancak bu nedenle topal kaldığı belirlenmiştir (Crubézy ve Trinkaus, 1992). Yaşadığı topluluk içinde tedavi ve bakım yapılmasa bu bireyin yaşama tutunması mümkün görünmemektedir.⁹

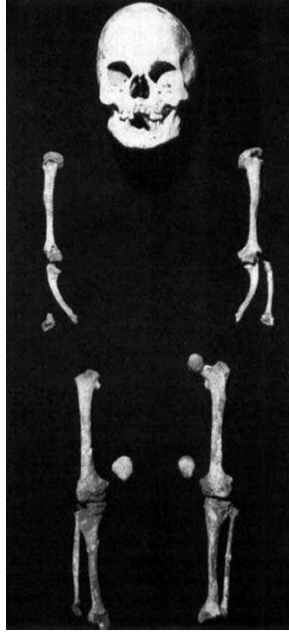
Resim 1:1957 yılında açığa çıkarılan ve “Şanidar I” diye adlandırılan Neanderthal kafatası (Solecki, 1971: Res. XXI).

⁹ İrilikleri ve beyin büyüklükleri nedenleriyle Neandertallerin yaşamak için günümüz insanına göre çok daha fazla enerji gereksinimi olduğu belirtilmektedir (Froehle ve Churchill, 2009).

Benzer bir bulgu Fransa'nın güneyinde, La Chapelle-aux-Saints Mağarası'nda 1908 yılında ortaya çıkarılmıştır. Burada 40 yaşlarında bir erkek Neanderthal bireye ait, 60.000 yıl eskiye tarihlenen iskelet kalıntıları kayda geçmiştir.¹⁰ Daha sonraki yıllarda yapılan analizlerde yaşlılığa bağlı omurilik deformasyonları, iyileşmiş kemik kırılmaları ve diş kayıpları saptanmıştır. Birçok araştırmacı bu buluntuyu, Neanderthal gruplarda gücünü kaybeden yaşlı bireylerin dışlamayıp bakım gördüklerine örnek olarak vermektedir (Trinkaus, 1985).

2. İtalya'nın güneyinde, Kalabriya eyaletinin kuzey kesimindeki Romito mağarasında birkaç iskelet kalıntısı ortaya çıkarılmıştır. Yaklaşık MÖ 10.000 yılına tarihlenen bu iskeletlerden biri kolları kısa bir cücedir (Freyer vd., 1988). Bilinen en erken cücelik örneği olan bu birey, hareket sınırlılığı nedeniyle avcı-toplayıcı bir topluluk içinde zor koşullarda yaşamış olmalıdır. Ancak topluluk içinde kabul edildiği, destek ve yardım gördüğü anlaşılmaktadır (Res. 2).

¹⁰ Rahipler tarafında bulunan bu iskelet Marcelin Boule tarafından incelenmiş, bir görüşe göre omurgasında osteoarthritis belirtisi olduğu bilindiği halde (Bahn, 1999: 123), Neanderthallerin çağdaş insanın atası olamayacağına ve dik yürüyemeyen yaratıklar olduğuna kanıt olarak gösterilmiştir. Bu görüş 1950'lere kadar değişmeden kalmış; Chapelle-aux-Saint Mağarası iskeleti ancak yarım yüzyıl kadar sonra yeniden incelemeye alınmıştır.

Resim 2: 1963 yılında bulunan ve “Romito I” diye adlandırılan Neolitik Çağ cüce iskeleti (Frayer vd., 1988: Res. 1).

3. ABD’nin güneydoğusunda, Florida yarımadasının doğu kıyısında, Windover adlı yerde arkeolojik bir kazı yeri bulunmaktadır. Burada, 1982 yılında inşaat çalışmaları sırasında tesadüfen eski bir mezarlık ortaya çıkarılmıştır. Yaklaşık MÖ 6000 yılına tarihlenen mezarlıkta toplam 168 mezar belgelenmiştir. Bataklık bir yer olduğu için cesetler oldukça iyi durumda günümüze ulaşmış, bu sayede iskeletler üzerinde detaylı paleopatolojik ve biyoarkeolojik incelemeler yapılabilmektedir. Mezarlardan biri 13-15 yaşlarında bir çocuğa aittir. Çocuğun omurga deformasyonu (spina bifida) nedeniyle belden altının tutmadığı, olasılıkla iltihaplanma sonucu bir ayağını kaybettiği, diğer ayağında ise birkaç yara izi olduğu saptanmıştır. Avcı-toplayıcı olan bu topluluk içinde bu çocuğun yardım ve bakım olmadan yaşamasının olanaksızdır (Richardson, 1997).

Resim 3: Kazının erken bir aşamasında açığa çıkarılan MB07H1M09 kod numaralı iskelet (Tilley ve Oxenham, 2011: Res. 2).

4. Vietnam'ın kuzeyindeki Neolitik Çağ'a tarihlenen (yaklaşık MÖ 4000) Man Bac adlı kazı yerinde, diğerleri sırtüstü yatırılmış olan gömüler arasında yan yatırılmış bir gömü dikkati çekmiştir (Res. 3). 20-30 yaşlarındaki bir bireye ait olan bu ceset üzerinde yapılan incelemelerde Klippel-Feil hastalığı teşhis edilmiştir (Tilley ve Oxenham, 2011: 36-37). Bu hastalığın belirgin özellikleri arasında düşük saç çizgisi, boyun kısalığı ve omurganın üst bölümünde hareket sınırlılığı bulunmaktadır. Buna göre bireyin uzun süre yardıma muhtaç yaşadığı ve bu durumun eski toplumlardaki dayanışma ve merhamet duygusunun varlığına işaret ettiği yorumu yapılmıştır¹¹.

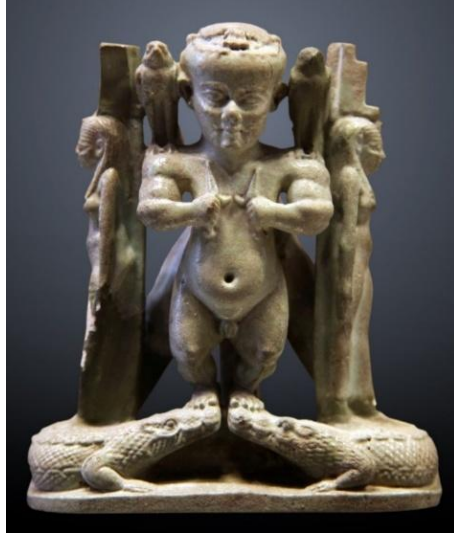
5. Eski Mısır'da cücelik ile ilgili ilk arkeolojik kalıntılar hanedanlık öncesi Badarian Kültürü'nde (MÖ 4400-4000) ortaya çıkmıştır (Kozma, 2006: 305). Ayrıca Eski Mısır sanatında Bes ile Ptah'ın birer cüce olarak betimlenmeleri Eski Mısır inanç sisteminde tanrılar arasında cücelerin de yer aldığını gösterir (Res. 4, 5). Üstelik Eski Mısır inanç sisteminde Ptah insanı çamurdan yaratan ve ona

¹¹ The New York Times gazetesinde 17 Aralık 2012 günü çıkan konuyla ilgili bir makalenin Türkçe özet çevirisi 31.12.2012 günü Sabah gazetesinde yayımlanmıştır

nefesini üfleyen bir tanrıdır. Bes ise Eski Krallık Dönemi'nde (MÖ 2686-2181) doğurganlık, sünnet ve hasat törenlerinde kötülüğü kovan tanrı iken, Orta Krallık Dönemi'nde (MÖ 2134-1690) doğum sırasında kadınların koruyucu tanrısı haline gelmiştir (Kozma, 2006: 308, 309). Eski Krallık Dönemi'ne ait en az 50 mezar yapısında saptanan betimlemeler cücelerin kuyumcu, tüccar, balıkçı, terzi, gösteri sanatçısı ve hasta bakıcı gibi meslekleri olduğunu göstermektedir (Kozma, 2006: 309). Bu veriler ışığında Eski Mısır'da engelli olmanın toplum içinde ayrımcılığa neden olmadığı ve engelli birinin yüksek memuriyetlere atanabildiği söylenebilir. Eski Mısır tıp metinlerinde cücelikten bir bozukluk olarak söz edilmemiş olmasını da burada not etmek gerekir (Dasen, 1988: 258).

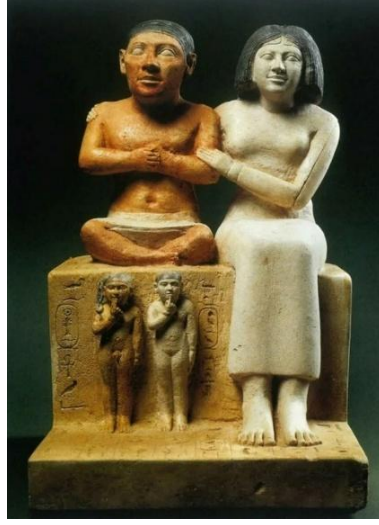

Resim 4: Kozmetik kabı biçiminde Tanrı Bes heykelciği (MÖ 525-404). Yükseklik 9,2 cm, genişlik 4,4 cm (ABD, New York, Metropolitan Sanat Müzesi).

Resim 5: Ptah-Patek heykeli (MÖ 4.-3. yüzyıl). Yükseklik 8,5 cm, genişlik 7,3 cm, kalınlık 3,1 cm (Fransa, Paris, Louvre Müzesi).

Eski Krallık Dönemi'ndeki (MÖ 2700-2200) yüksek memurlar arasında Seneb, Pereniankh, Khnumhotpe ve Djeder gibi cücelerin bulunduğu bilinmektedir. Piramitlerin yakınındaki pahalı mezarlar ve ilgili yazıtlar cücelerin toplum içindeki konumlarına ve hanedan yakınlıklarına işaret etmektedir (Kozma, 2006: 306; Karaöz-Arıhan, 2011: 38). Bu elit memurların kuşkusuz en ünlüsü MÖ 2520 yıllarında yaşamış olan Seneb'dir (Res. 6). Günümüze kalan kayıtlara göre oldukça zengin biri olan Seneb yüksek sınıftan biriyle evlenmiş ve bu evlilikten üç çocuğu olmuştur. 1926 yılında kazılan mezarında ortaya çıkan bir heykelde, Seneb ailesiyle birlikte gösterilmekte ve gelişmemiş bacaklarıyla eşinin yanında oturmaktadır (Junker, 1941).

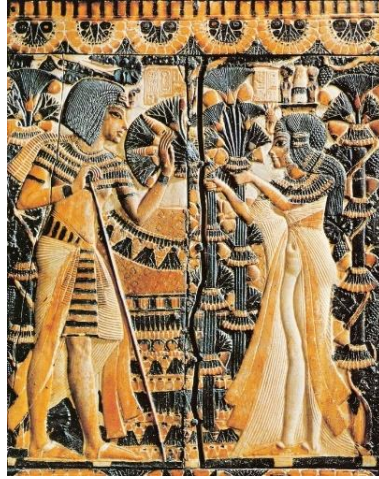

Resim 6: Eski Krallık Dönemi yüksek memurlarından Seneb ve eşi Senetites ile alttan çocuklarını gösteren Eski Mısır heykeli (Mısır, Kahire, Mısır Müzesi).

6. İspanya'nın güneydoğusunda yayılan Argar kültürü, Batı Akdeniz'deki ilk tunç buluntuların ortaya çıktığı MÖ 1800-1300 yılları arasına tarihlenen bir arkeolojik kültürdür. Bu kültüre ait çeşitli kazılardan elde edilmiş 200 kadar insan iskeletinden dördünde engellilik saptanmış; bunlardan bir kadın ile bir erkeğin yürümek için yardım aldığı, diğer iki erkeğin ise çolak olduğu belirlenmiştir (Roca vd., 2012). Her dört bireyin de Argar kültürünün geleneklerine uygun olarak çanak, iğne, silah ve yiyecek et ile birlikte gömülmeleri, bu kültürde engelli bireylere ayrımcılık yapılmadığını kanıtlamaktadır.

7. Eski Mısır'da, 18. Hanedan üyesi olan ve MÖ 1333-1323 yılları arasında hüküm süren ünlü Mısır Firavunu Tutankhamun'un mumyası üzerinde yapılan incelemeler, bu genç firavunun bir bacağının aksadığını ve sürekli baston kullandığını ortaya koymuştur. 2007-2009 yılları arasında Tutankhamun ile birlikte 11 hanedan üyesinin mumyaları antropolojik, radyolojik ve genetik

bakımlardan incelemiş, bu incelemelerin sonunda Tutankhamun'un sol ayağında kemik deformasyonu olduğu belirlenmiştir. Bu durum yürümeyi epey zorlaştırdığından firavunun bir baston kullandığı anlaşılmaktadır (Res. 7). Nitekim Tutankhamun'un mezarı açılırken çok sayıda baston parçası ele geçmiştir. Ayrıca Tutankhamun dönemine ait duvar resimlerinde de firavunun bir vücut deformasyonuna işaret edecek duruş biçimi göze çarpmaktadır (Hawass vd., 2010). Firavun olmaya engel oluşturmeyen Tutankhamun'un durumu, Seneb örneğinde olduğu gibi Eski Mısır'da engellilere hoşgörülü davranıldığına işaret eder.

Resim 7: Eski Mısır Firavunu Tutankhamun'un mezar odasında bulunan ahşap bir sandık kapağına işlenmiş bastonlu firavun ile eşi Ankhesenamen betimi (ABD, New York, Metropolitan Sanat Müzesi).

8. ABD'nin güneybatısında, New Mexico eyaletinde, Gran Quivira Pueblo adlı harabede geç döneme (1550-1672) ait bir eski mezarlık yer almaktadır. Buradaki iskeletler üzerinde yapılan incelemede, genç bir bireyde eklem şişmesi (juvenile arthritis) saptanmıştır (Hawkey, 1998). Çocuk yaşlardan başlayıp genç yaşta ölüme kadar devam ettiği anlaşılan bu hastalık nedeniyle bireyin

eklemleri giderek hareket yeteneğini kaybetmiş olmalıdır. Diğer iskeletlerle karşılaştırıldığında bu hareketsizliğin izleri kemiklerdeki kas bağlantı yerlerinde görülmektedir. Buna karşın birey uzun süre topluluktan en az bir kişiye bağımlı olarak yaşamış görünmekte ve bu durum iskelet kalıntısı üzerinden toplumdaki merhamet duygusunu analiz etme olanağı vermektedir.

9. Kargamış'ta bulunan ve MÖ 8. yüzyıla ait destek duvarı ortostatlarından birinde Kral Kamani'nin kardeşlerini betimlemektedir. Figürlerin yanındaki hiyeroglif yazıtlar adlarını göstermektedir. Kardeşlerden arkada olanın adı Isikaritisp'a'dır (Res. 8). Ucunda bir yırtıcı kuş olan bastonla ayakta durabilen bu figür, henüz yürümeye başlayan çocuk olarak yorumlanmaktadır (Gilibert, 2022: 881/12). Kardeşleriyle aynı göğüs bandı taşıyan bu figür kolları ve bacakları gelişmemiş, zor ayakta durabilen bir engelli kardeşi betimliyor olabilir. Bir yırtıcı kuşa sahip olması da bunu göstermektedir. Bu durum, Geç Hitit döneminde hanedan üyeleri arasında bir engellinin bulunduğunu, MS 41-54 yılları arasında Roma İmparatoru olan Cladius düşünüldüğünde, eski dönemlerde çok da sıra dışı olmadığını göstermektedir.

Resim 8: Karkamış, kraliyet duvarı ortostatında Kral Kamani'nin kardeşleri (Türkiye, Ankara, Anadolu Medeniyetleri Müzesi).

10. Eski Ege kültürlerinde engellilik konusu Platon'un (MÖ 427-347) "öğrenme zorluğu" ve Aristoteles'in (MÖ 384-322) "doğal

kölelik” kavramları nedeniyle tartışılmıştır (Goodey, 2011: 15-37). Örneğin Aristoteles doğa bilimleri ile ilgili metinlerinde cücelikle ilgili tanımlamalar yapmakta (Historia Animalium VI:24; De Partibus Animalium IV:10), ancak cücelerin toplum içindeki statüleri konusuna değinmemektedir. Oysa Eski Yunan inanç sisteminde cücelerin ayrı bir yeri bulunmaktadır. Bu bakımdan Eski Yunan ve Roma kültürlerinde cücelerin toplum içindeki durumları Eski Mısır ile karşılaştırılabilir (Karaöz-Arıhan, 2011: 38). Eski Yunan sanatında, Eski Mısır tanrıları Bes ve Ptah’dan esinlenen cüce tanrı heykelleri yanında, MÖ 6-4. yüzyıllar arasındaki Arkaik ve Klasik dönem vazo resimlerinde de cüce betimleriyle karşılaşmıştır. Buna karşılık mitolojik figürlerden total Hephaistos ile kör Teiresias’ın betimlerinde onların bu kusurları pek öne çıkarılmaz. Yine de Eski Egeli toplumlarda cüceliğin daha fazla kabullenilebilir bir engellilik olduğu düşünülmüştür (Dasen, 1988: 269; Karaöz-Arıhan, 2011: 39). Oysa mitolojik karakterler olan Hephaistos’un eşsiz yeteneklerle, Teiresias’ın ise tanrıların bile başvurduğu bir bilicilikle donatıldığı ortadadır.

11. Erzurum il merkezinin 7 km kadar kuzeydoğusunda Tasmator adlı kazı alanında ortaya çıkarılan, olasılıkla 19. yüzyıla ait Hristiyan mezarlığında çok sayıda gömü belgelenmiştir. İskeletler üzerinde yapılan paleopatolojik incelemede bir örneğin cüce bir bayan olduğu (M 104), bir başka örneğin ise cinsiyeti belirlenemeyen bir devlik hastası olduğu (M 218) saptanmıştır (Erdal, 2005: 291-294) (Res. 9). Her iki bireyin de genç yaşta öldüğü sanılmaktadır. Farklı görünüşleri nedeniyle söz konusu bireylerin ne gibi toplumsal ya da ruhsal sarsıntılar geçirdiği bilinemese de, içinde yaşadıkları topluluk tarafından kabul edilip korundukları ortadadır. Erzurum gibi ticaret yolu üzerindeki önemli bir kent merkezine yakın bir köyde yaşıyor olmaları, özellikle dev hastası olan bireyin ününü arttırmış olabilir.

*Resim 9: Tasmator kazı alanında açığa çıkarılan M18 mezarı
(Erdal, 2005: Res. 64).*

Sonuç

Görülüyor ki, Soğuk Savaş döneminde kendi ülkelerinden çok uzaklarda savaşa gönderilen ve sakat kalan ABD askerlerinin yeniden topluma kazandırılması çalışmaları sırasında “engellilik” konusu gündeme gelmiş ve giderek önem kazanmıştır. ABD’deki antropologlar bu konuyu sosyokültürel açıdan irdeleyen çeşitli araştırmalara imza atmışlardır. Günümüzde bu konunun artık çok bilimli bir araştırma alanı haline geldiği görülmektedir. Son yıllarda arkeologların da ilgi alanına giren engellilik konusunda, ABD’li kültür tarihçisi D. C. Baynton, “Bugüne kadar yazdığımız tarihte yok saydığımız engellilik tarihin her döneminde vardı. Artık bunun farkına varıyoruz.” Diye yazmaktadır (Baynton, 2008: 52).

Bazı araştırmacılar engellilik konusunda artık bir kavram karmaşası yaşadığını ve bu durum nedeniyle engellilik teorisinin

gelişemediğini belirecektedir (Gleeson, 1999:18). Günümüzde engellilik kavramı, fiziksel ya da zihinsel bir durum olmanın ötesinde, sosyal aykırılıkları kapsayan ve vurgulayan bir kavram olarak da tanımlanır (Battles, 2011: 118-119). Bu tanımın dayanak noktası, günümüz düşünce yapısında anatomik, biyolojik ya da fiziksel bozuklukların ille de engellilik olmadığı, engelliliğin aslında sosyal bir olgu olduğu yaklaşımıdır. Bu yaklaşım biçimi Dünya Sağlık Örgütü'nün bir terminoloji oluşturmak üzere 1970'lerde yaptığı toplantıların sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda Türkçedeki konuyla ilgili terminoloji sorunları üzerinde çalışılması gerekir.

Arkeolojik dönemlerde engellilik konusu halen sosyal ilişkiler çerçevesinde ele alınmaktadır. Oysa yukarıda verilen örneklerde merhamet, dayanışma, hoşgörü ve yardımlaşma gibi toplumsal duyguların ayırt edildiği gözlenmektedir. İnsan evrimiyle ilgilenen bazı araştırmacılar insana ait davranış eğilimlerinin geçmişini irdelerken, örneğin Neandertallerin kültürel kimliğini açıklamaya çalışmakta, bu kimliğin daha önceki topluluklardan devralındığını varsaymaktadır (Hayden, 1993). O halde engellilikle ilgili söz konusu toplumsal duygular da bizden önceki insansı topluluklardan devralınmış olabilir.

Sanayi toplumlarında insan emeğinin satılabilecek bir metaya dönüşmesi sonucu ortaya çıkan rekabet ortamında, engelliliği dışlayan yaklaşımların güçlendiğine kuşku yoktur. Bu dönemde Sir Francis Galton (1822-1911) ve Ernst Haeckel (1834-1919) gibi araştırmacılar tarafından geliştirilen “öjenik” teoriler, Avrupa kapitalizminin faşist uygulamalarında görülen “üstün ırk” düşüncesinin temeli olmuştur. Bu uygulamalar sonucu Almanya, İtalya, Fransa ve ABD’de akıl hastası, sakat, doğuştan kör ve kalıtsal hastalık taşıyan engelliler ile farklı deri rengine sahip olan milyonlarca yerli ve Afroamerikalı sistematik olarak katledilmiştir. Böyle bir akıl dışılık ne günümüzün ne de geçmişin tarım

topluluklarında asla görülmediği gibi, eskinin avcı toplayıcı topluluklarında engellilerin ayırım görmediğini kanıtlayan arkeolojik veriler bulunmaktadır.

Arkeolojik dönemlerde engelliliğe bakışta sosyal ilişkiler irdelenirken, psikolojik ve dinsel çözümlemeler üzerinde henüz yeterince durulmuş değildir. Engellilik konusundaki toplumsal duyguların biçimi ekonomik ilişkilerle açıklanmaya çalışılırken, engelliliğe bağlı toplumsal psikoloji ile inanç biçiminin nasıl geliştiği ayrı bir araştırma alanı olarak karşımıza çıkar. Bu konudaki somut veriler günümüz halk inanışlarında aranabilir ve halkbilim verileri elden geçirilebilir. Ayrıca Eski Mısır, Eski Yunan, Roma, Maya ve Hint ikonografilerinin eski inanç sistemlerindeki engellilikle ilgili bilgiler içerdiğine kuşku yoktur (Karaöz-Arıhan, 2011).

Arkeolojide engellilik konulu bu yazı tarih ve antropoloji alanlarına da girmektedir. Arkeolojik kazılardan elde edilen insan iskeletleri üzerinde patolojik incelemeler Türkiye’de de uzun yıllardır başarıyla yapılmakta ve sonuçlar yayımlanmaktadır. Ancak bu incelemeler henüz teşhis etme ve tanımlama aşamasındadır; söz konusu bulgular üzerinden örneğin toplumsal ilişki analizleri yapılmış değildir. Artık her geçen gün daha da artan arkeolojik verinin yeni bakış açıları sayesinde eski toplumla ilgili sosyolojik bilginin artmasına hizmet edeceği açıktır.

Teşekkür

Bu yazının içeriği 18-21 Nisan 2014 günleri arasında Van’da düzenlenen Uluslararası Kent ve Engellilik Çalıştayı çerçevesinde, 21 Nisan 2014 günü sunulmuştur. Konu teklifini çalıştayın düzenleyicilerinden Dr. Sanem Şehribanoğlu yapmıştır; bu bilimsel yazının ortaya çıkmasına neden olan teklif için kendisine çok teşekkür ederim. Yüzüncü Yıl Üniversitesi’ndeki Antropoloji Bölümü Öğretim Üyelerinden Dr. Hakan Yılmaz’a metne yaptığı

katkılar için çok teşekkür ederim. Ayrıca genç yaşında geçirdiği trafik kazası sonucu tekerlekli sandalyeye bağlı yaşam süren, Trabzon'un ünlü avukatlarından Hüseyin Çıray da metne önemli katkılar yapmıştır; bunun için kendisine sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Kaynakça

Bahn, P. (1996). *Archaeology. A Very Short Introduction*. Oxford-New York: Oxford University Press.

Barnes, C. (1995). Theories of Disability and the Origins of the Social Oppression of Disabled People in Western Society. L. Barton (Ed.), *Disability and Society: Some Sociological Issues içinde* (pp.43-61). Londra: Longman.

Battles, H. (2011). Toward Engagement: Exploring the Prospects for an Integrated Anthropology of Disability. *Explorations in Anthropology*, 11(1), 107-124.

Baynton, D. C. (2001). Disability and the Justification of Inequality in American History. P. K. Longmore ve L. Umansky (Eds.), *The New Disability History: American Perspectives içinde* (pp. 33-57). New York: New York University Press.

Benedict, R. (1934). Anthropology and the Abnormal. *Journal of General Psychiatry*, 10, 59-80.

Borsay, A. (2012). History and Disability Studies: Evolving Perspectives. N. Watson, A. Roulstone ve C. Thomas (Eds.), *Routledge Hanbook of Disability Studies içinde* (pp. 324-335). Londra ve New York: Routledge.

Chapple, E. D. (1970). *Rehabilitation: Dynamic of Change. An Anthropological View*. New York: Ithaca.

Cross, M. (1999). Accessing the Inaccessible: Disability and Archaeology. *Archaeological Review from Cambridge*, 15(2), 7-30.

Crubézy, E. ve Trinkaus, E. (1992). Shanidar 1: A case of hyperostotic disease (DISH) in the middle paleolithic. *American Journal of Physical Anthropology*, 89(4), 411-420.

Dasen, V. (1988). Dwarfism in Egypt and Classical Antiquity: Iconography and Medical History. *Medical History* 32: 253-276.

Dettwyler, K. A. (1991). Can paleopathology provide evidence for 'compassion'?. *American Journal of Physical Anthropology* 84: 375-384.

Duval, L. (1986-88). *Disability and Culture'*. Self-published newsletter. New York: Oyster Bay.

Edgerton, R. B. (1963). A Patient Elite: Ethnography in a Hospital for the Mentally Retarded. *American Journal of Mental Deficiency* 68: 372-497.

Edgerton, R. B. (1967). *The Cloak of Competence: Stigma in the Lives of the Mentally Retarded*. Berkeley: University of California Press.

Edgerton, R. B. (1984). Anthropology and Mental Retardation: Research Approaches and Opportunities. *Culture, Medicine and Psychiatry* 8: 25-48.

Erdal, Y. S. (2005). Tasmator Yakınçağ Nekropolü ve İskeletlerinin Antropolojik Açından Değerlendirilmesi. Y. Şenyurt (Ed.), *Tasmator. Erzurum Ovası'nda Bir Demirçağı Yerleşmesi* içinde (s. 255-339), Ankara: Gazi Üniversitesi Arkeolojik Çevre Değerleri Araştırma Merkezi.

Finkelstein, V. (1980). *Attitudes and Disabled People: Issues for Discussion*. Londra: Lambert Gilbert Printers Ltd.

Finlay, N. (1999). Disabling Archaeology: An Introduction. *Archaeological Review from Cambridge*, 15(2), 1-6.

Fraser, M. A. (2007). *Dis/abling Exclusion, En/abling Access: Identifying and Removing Barriers in Archaeological*

Practice for Persons with (Dis/)abilities. Doktora tezi, The American University, Washington D.C.

Fruyer, D. W., Macchiarelli, R. ve Mussi, M. (1988). A case of chondrodystrophic dwarfism in the Italian late Upper Paleolithic. *American Journal of Physical Anthropology*, 75(4), 549-565.

Froehle, A. W. ve Churchill, S. E. (2009). *Energetic competition between Neandertals and anatomically modern humans*. *Paleoanthropology*, 96-116.

Gilibert, A. (2022). Children of Kubaba: Serious Games, Ritual Toys, and Divination at Iron Age Carchemish. *Religions* 13: 881.

Gleeson, B. (1999). *Geographies of Disability*. New York: Routledge.

Goodey, C. F. (2011). A History of Intelligence and 'Intellectual Disability'. *The Shaping of Psychology in Early Modern Europe*. Burlington: Ashgate Publishing Ltd.

Goodley, D. (2011). *Disability Studies: An interdisciplinary Introduction*. Londra: Sage Publications Ltd.

Hawass, Z., Gad, Y. Z., Ismail, S., Khairat, R., Fathalla, D., Hasan, N., Ahmed, A., Elleithy, H., Ball, M., Gaballah, F., Wasef, S., Fateen, M., Amer, H., Gostner, P., Selim, A., Zink, A. ve Pusch, C. M. (2010). Ancestry and Pathology in King Tutankhamun's Family. *Journal of American Medical Association*, 303(7), 638-647.

Hawkey, D. E. (1998). Disability, compassion and the skeletal record: Using musculoskeletal stressmarkers (MSM) to construct an osteobiography from early New Mexico. *International Journal of Osteoarchaeology* 8: 326-340.

Hayden, B. (1993). The cultural capacities of Neandertals: A review and re-evaluation. *Journal of Human Evolution* 24: 113-146.

Ingstad, B. ve Whyte, S. R. (Eds.) (1995). *Disability and Culture*. Berkeley: University of California Press.

Ingstad, B. ve Whyte, S. R. (Eds.) (2007). *Disability in Local and Global Worlds*. Berkeley: University of California Press.

Inhorn, M. (2004). Foreword. *Medical Anthropology Quarterly* 18(2), 129-138.

Jennings, A. (2008). Introduction: Disability and History. *Disability Studies Quarterly*, 28(3). Doi: doi: <https://doi.org/10.18061/dsq.v28i3.106> (<http://www.dsqsds.org/article/view/106/106> adresinden ulaşılmıştır).

Junker, H. (1941). *Giza V. Grabungen auf dem Friedhof des Alten Reiches. Die Mastaba des Snb (Seneb) und die umliegenden Gräber*. Viyana-Leipzig: Hölder-Pichler-Tempsky.

Karaöz Arıhan, S. (2011). Eski Çağ Sanatında Cücelik. Lokman Hekim, *Journal* 1/3: 35-43.

Kozma C. (2006). Historical Rewiew Dwarf in Ancient Egypt. *American Journal of Medical Geneics* 140A: 303-311.

Knudson, K. J. ve Stojanowski, C. M. (2008). New Directions in Bioarchaeology: Recent Contributions to the Study of Human Social Identities. *Journal of Archaeological Research* 16: 397-432.

Richardson, J. L. (1997). *The Windover Archaeological Research Project*. (<http://www.nbbd.com/godo/history/windover/> adresinden alınmıştır).

Roca, M. G., Jiménez-Brobeil, S., Al Oumaoui, I., Tristan, J. M., Molina, F. (2012) Approach to disability in a population from the Argar Culture. *Trabajos de Prehistoria* 69(1): 162-170.

Solecki, R. S. (1971). *Shanidar. The First Flower People*. New York: Alfred A. Knopf.

Southwell-Write, W. (2013). Past Perspectives: What can archaeology offer disability studies. M. Wappett ve K. Andt (Eds.), *Emerging Perspectives on Disability Studies* içinde (s. 67-96), New York: Palgrave MacMillan.

Tilley, L. ve Oxenham, M. F. (2011). Survival against the odds: Modeling the social implications of care provision to seriously disabled individuals. *International Journal of Paleopathology* 1: 35-42.

Titchkosky, T. (2007). *Reading and Writing Disability Differently: The Textured Life of Embodiment*. Toronto: University of Toronto Press.

Trinkaus, E. (1985). Pathology and the posture of the La Chapelle-aux-Saints Neandertal. *American Journal of Physical Anthropology* 67(1): 19-41.

Wells, C. (1982). The Human Burials. A. Mc Whirr, A. Viner ve C. Wells (Eds.), *Cirencester Excavations II. Romano-British Cemeteries at Cirencester* içinde (s. 135-202). Cirencester: Corinium Museum.

VAN/ŞABANIYE TÜMÜLÜSÜ'NDE ARKEOLOJİK ÇALIŞMALAR: YENİ BULUNTULAR

ERDAL POLAT¹
HAKAN YILMAZ²
MEHMET FUAT LEVENDOĞLU³
SAVAŞ ONUR ŞEN⁴

Giriş

Şabaniye Tümülsü, Van ili Edremit ilçesi Şabaniye Mahallesi sınırları içerisinde, şehir merkezine yaklaşık 6 km uzaklıkta yer almaktadır. Tümülsün deniz seviyesinden yüksekliği 1737,8 m olup, 65 × 65 m ölçülerine sahiptir (Yılmaz ve ark., 2024a: 133–134). 2021 yılında Van Müzesi Müdürlüğü başkanlığında başlatılan arkeolojik kazılar, 2022 yılından itibaren bilimsel

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü, Orcid: 0000-0003-2229-9819

² Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü, Orcid: 0000-0002-2399-5085

³ Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Antropoloji Bölümü, Orcid: 0000-0003-3401-7532

⁴ Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Fotoğraf Bölümü, Orcid: 0000-0001-6166-0588

danışmanlığını Doç. Dr. Hakan Yılmaz'ın üstlendiği şekilde beşinci kazı sezonu ile sürdürülmektedir.

Harita 1: Şabaniye Tümülüsü (Polat, 2025: Fig. 2)

Urartu Krallığı'nın çeşitli nedenlere bağlı olarak yıkılmasının ardından merkezi otoritenin ortadan kalkması, arkeolojik verilerin sınırlı olması ve antik kaynaklardaki ikincil aktarımlar dışında yazılı kaynakların suskunluğu, Urartu sonrası sürecin açıklanmasını güçleştirmiştir. Bu bağlamda, Van Gölü Havzası özelinde Van Kalesi Höyük (Konyar ve ark., 2019: 67), Karagündüz Höyük III. yapı katı (Sevin, 1999: 852–857), Çavuştepe Yukarı Kale “triangle” örneği (Kalkan, 2008: 129), Çatak Kaniye Bekan Demir Çağ nekropolünde Geç Demir Çağ çanak çömleğinin ele geçirilmesi (Ayaz, 2024: 228, Res. 3) ile Evditepe (Özfırat ve Marro, 2007: 15), Eski Norgüh (Tarhan ve Sevin, 1976: 287–294), Sazlıkyanı Höyük (Kalkan, 2008: 142–143) ve Zivistan (Sevin, 1985: 289) gibi kazı ve yüzey araştırması merkezleri, bölgenin Geç Demir Çağı'nın anlaşılması açısından önem taşımaktadır.

Geç Demir Çağı'nın Pers/Akhaimenid dönemi, Batı Asya'nın en kapsamlı ekonomik, siyasal ve kültürel gücünü temsil ettiği bilinse de, bu gücün Doğu Anadolu'daki etkilerinin nasıl biçimlendiği yeterince tanımlanamamıştır (Tosun, Parlıtı & Caner, 2021). Nitekim Pers/Akhaimenid kültür evresinin (Tosun, Parlıtı & Caner, 2021), özellikle Doğu Anadolu'nun Yukarı Murat-Van Bölümü'nün güneyinde yer alan Van Gölü Havzası üzerindeki etkileri toplumsal açıdan tatmin edici biçimde açıklanamamış; bu durum kültürel temasların yönü ve niteliğinin anlaşılmasını güçleştirmiştir. Doğu Anadolu Geç Demir Çağı'na ilişkin bilgi, veri ve yorumların kapsamlı biçimde bir araya getirildiği en güncel kaynak ise, 2019 yılında Ege Yayınları tarafından yayımlanan "*Orta ve Doğu Anadolu Geç Demir Çağı: Post-Urartu, Med ve Akhaimenid İmparatorlukları*" başlıklı kitaptır.

Van Gölü Havzası Geç Demir Çağı (MÖ 640/630–330), iki dönem içinde değerlendirilir (Özfırat, 2019a). Bunlar Post-Urartu ve Med? ya da Geç Urartu Dönemi ile Pers–Akhaimenid Dönemidir (Özfırat, 2019a, 2019b). Van Gölü Havzası'nın Geç Demir Çağı buluntuları, Urartu Dönemi'ne kıyasla arkeolojik açıdan oldukça sınırlıdır. Özellikle MÖ 640/630–450/400 arasına tarihlenen Post-Urartu ve Med? / Geç Urartu Dönemi olarak adlandırılan süreç, buluntu yetersizliği nedeniyle Van Gölü Havzası'nda belirsiz bir arkeolojik görünüm sergilemektedir (Özfırat, 2019a). Buna karşın Pers–Akhaimenid Dönemi, önceki döneme göre daha fazla değerlendirme ve yorum yapmaya elverişli veriler sunmaktadır (Özfırat, 2019a).

Van Gölü Havzası'nda Post-Urartu ve Med?/Geç Urartu Dönemi'ne ait yerleşmeler; Van Gölü'nün doğu ve kuzeyindeki ova düzlüklerinde, Urartu Devleti'nin başkentinde, başkent çevresindeki büyük kale yerleşimlerinde, höyüklerde, nekropollerde ve kırsal alanlardaki tek tabakalı kale yerleşimlerinde görülmektedir (Özfırat, 2019a). Bu döneme tarihlenen merkezler arasında Çavuştepe Urartu

Kalesi II, Van Kalesi Höyüğü IIa1 ve Karagündüz Höyüğü 4c yer almaktadır (Özfırat, 2019a).

Söz konusu yerleşimlerde yapılan arkeolojik değerlendirmeler, dönemin toplumu hakkında -yerleşim modeli, yaşam koşulları, üretim biçimleri ve yönetim sistemi gibi- temel soruları aydınlatmak için yeterli buluntuya ulaşamadığını ortaya koymaktadır (Özfırat, 2019a). Bununla birlikte, Urartu Dönemi sonrasında da Post-Urartu ve Med? / Geç Urartu Dönemi boyunca yaşamın Urartu kalelerinde, höyüklerde ve düz yerleşim alanlarında devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Özfırat'ın (2019a) ifade ettiği üzere:

“Eski Urartu kalıntıları arasındaki derme-çatma yapılarda yaşamaya çalışan ve eski pithosları kullanarak gömüler yapan bu gruplar için yerleşik hayata dair bulgular yetersizdir. Çanak çömlek ve diğer buluntuların sayısı oldukça azdır, ve malzemenin büyük çoğunluğu mezarlardan elde edilmiştir. Pos-Urartu ve Med? veya Geç Urartu Dönemi çanak çömleğinde, Urartu özellikleri devam etmekle birlikte, Med ya da Doğu etkilerinin de görüldüğü belirlenmiştir. Özellikle Çavuştepe Urartu Kalesi II, Van Kalesi Höyüğü IIa1 ve Karagündüz Höyüğü 4c Post-Urartu tabakalarında görülen çanak çömlekler, Urartu tarzından farklı özellikler göstererek, bu etkilerin gelişim yönünün açıkça Doğu, yani Batı İran olduğunu ortaya koymaktadır”.

Van Gölü Havzası Geç Demir Çağı (MÖ 640/630-330) ve Pers-Akhaimenid Dönemi (MÖ 450-330) bulguları yalnızca Karagündüz Höyüğü kazılarında bilinmektedir (Özfırat, 2019b). Özfırat (2019b), Van Gölü Havzası Geç Demir Çağı'nın ikinci döneminin kültürel özelliklerini, “*Triangle-Festoon Ware*” stilinin ortaya çıktığı Geç Akhaimenid Dönemiyle ilişkilendirerek tanımlamaktadır. Özellikle Yukarı Fırat Havzası, Kuzeybatı İran, Güney Kafkasya ve Yukarı Dicle Havzası'nda ele geçen çanak

çömleklerdeki “*Triangle-Festoon Ware*” ve bölgesel stiller ile karakterize olmuş kültürel genişleme rapor edilmiştir (Özfırat, 2019b). Van Gölü Havzası’nda Geç Akhaimenid Dönemi’ne ilişkin tek yazılı kaynak ise Van Kalesi’ndeki I. Kserkses yazıtıdır (Özfırat, 2019b). Bu döneme ait havzada yapılan kazı ve yüzey araştırmalarına dayanan bulgulara bakıldığında: Karagündüz Höyük 3, Van Kalesi Höyüğü Ila2, Çavuştepe Yukarı Kale II, Eski Norgüh Kalesi, Komtepe İstasyonu, Aşağı Keçikıran İstasyonu, Tuzla İstasyonu, Sivritepe-Sazlıkıyanı İstasyonu, Aşağı Elmalık İstasyonu, Ayanis Kalesi Dış Kent ve Şafak Bulakları Kutsal Alanında rastlanan “*Triangle-Festoon Ware*” stilindeki çanak çömlek kalıntıları bulunmaktadır (Özfırat, 2019b).

Bu döneme tarihlenen en yeni kazı çalışması ise Van şehir merkezinde yer alan Eski Şabaniye Mezarlığı, yani Şabaniye Tümülsü’nde ele geçen “*Klasik Triangle-Festoon Ware*” stilindeki çanak çömlek buluntularıdır. Araştırmacılar, bu buluntuların Geç Akhaimenid Dönemi’ne tarihlenebileceğini düşünmektedir (Yılmaz & ark., 2024). Dolayısıyla, Van Gölü Havzası Geç Akhaimenid Dönemi’ne ait “*Triangle-Festoon Ware*” stilindeki çanak çömleklerin özelliklerine daha ayrıntılı bir şekilde bakılması gerektiği ortaya çıkmaktadır. Özfırat’ın Van Gölü Havzası Geç Akhaimenid Dönemi çanak çömlek kültürüne atfettiği “*Triangle-Festoon Ware*” tanımlaması, havza için bir referans olarak kabul edilmelidir.

“Çanak çömlekler, parlak açık, krem renkte astar, açık renk zemin üzerine kırmızı, kahverengi ve siyah tonlarında yapılmış üçgen, fisto, bant, zikzak, eğik hatlar gibi geometrik motifler ve hayvan figürleriyle bezemelenmiş, monokrom ya da polikrom boya kullanılmıştır. Ayrıca, metal kapları taklit eden formlar ve zoomorfik kaplar da mevcuttur. Bu tür boyalı çömlekler “*Triangle Ware*” (üçgen bezemeli: Yılmaz & Karaosmanoğlu, 2019:327) olarak

adlandırılmakta olup, Karagiündüz 3 repertuarında üçgen ve fisto motiflerinin birlikte bulunması nedeniyle “Triangle-Festoon Ware” tanımlaması tercih edilmiştir. Bu dönemin çanak çömleği üç mal grubuna ayrılmaktadır: Kahve-Kiremit Mal, Krem Astarlı Mal ve Kiremit Astarlı Mal. Formlar arasında, Post-Urartu Dönemi’nde ortaya çıkan doğu etkili tiplerin devamı olan "tulip bowls" (lale şeklinde kâse) adı verilen dışa çekik ağızlı ve keskin karınlı kâseler, düz ağız kenarlı çanaklar ve akıtacaklı kaplar tipiktir (Özfırat, 2019b: 274-275).

Bu merkezlere ek olarak, yukarıda da belirtildiği gibi doğrudan Geç Demir Çağ bulguları sunan ve Van ili sınırları içerisinde yer alan Van/Şabaniye Tümülsü de Geç Demir Çağ’ın anlaşılmasında önemli bir konuma sahiptir. Bu çalışmada, Şabaniye Tümülsü’ünde 2025 yılı içerisinde gerçekleştirilen arkeolojik kazı çalışmaları ele alınacak ve elde edilen arkeolojik bulgular değerlendirilecektir.

Şabaniye Tümülsü’ünde 2022 yılından itibaren dört sondajda kazı çalışmaları yürütülmüştür. Bu yıl itibarıyla üç farklı sondaj alanında daha çalışılmış ve böylece toplam yedi sondajda kazı gerçekleştirilmiştir. Tümülüste önceki yıllarda yapılan kazılarda Geç Demir Çağ’a tarihlendirilen çanak çömlekler ele geçirilmiştir.

Bu yılki kazı sezonunda elde edilen çanak çömlek buluntuları arasında, söz konusu döneme ait kap parçalarının yanı sıra MÖ 5. yüzyılın sonlarına tarihlendirilen ve Geç Demir Çağ’ın karakteristik kap formu olarak kabul edilen çanak parçalarına da rastlanmıştır. Ayrıca, dönemin önemli bir grubunu oluşturan boyalı çanakların ele geçirilmiş olması, yürütülen kazı çalışmalarının Geç Demir Çağ’ın anlaşılmasına önemli katkılar sunduğunu göstermektedir.

Resim 1: Şabaniye Tümülüsü kazı sondajları.

Şabaniye Tümülüsü'nde 2025 yılında gerçekleştirilen kazılar sırasında beş farklı mal grubu tespit edilmiştir. Bu mal grupları; kahve-kiremit mal grubu, krem astarlı mal grubu, gri-siyah mal grubu, kiremit astarlı mal grubu ve pembe-devetüyü mal grubu olarak sınıflandırılmıştır. Ele geçen çanak çömleklerin büyük bir kısmı perdahlı ve astarlı olup; ince kum, ince taşçık, az miktarda mika ve yer yer kireç katkılı hamur özellikleri göstermekte ve çark yapımıdır.

Bu anak çömlekler arasında özellikle boyalı gruplar dikkat çekmektedir. Geç Demir ağ anak mleği genel olarak parlak perdahlı, krem renkli astar, açık renk zemin üzerine kırmızı, kahverengi ve siyah renklerle uygulanmış üçgen biçimli boya bezemeler ile metal kap formlarını taklit eden kaplar gibi özellikler

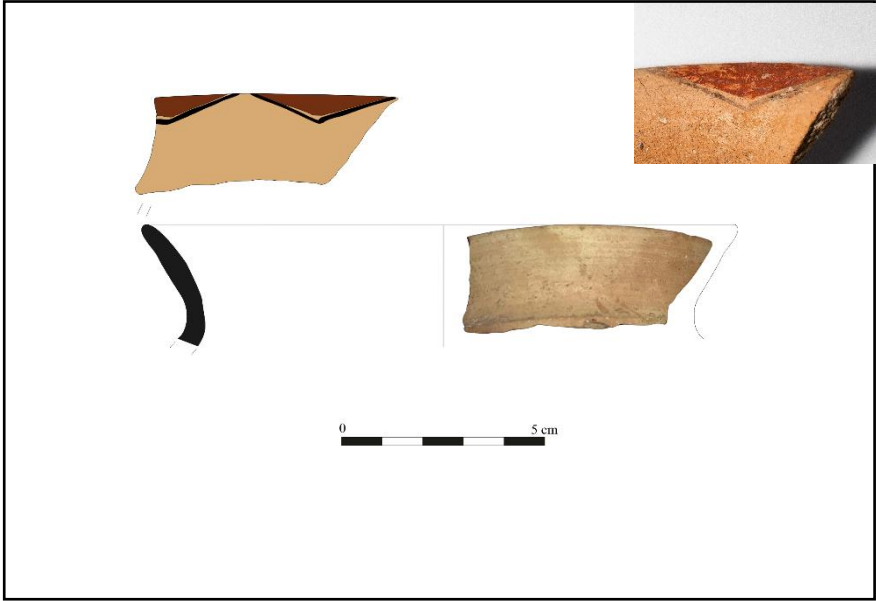
taşımaktadır (Özfırat, 2019: 274; Yiğitpaşa, 2015: 514). Şabaniye Tümülsü’ünde de bu nitelikleri yansıtan, Geç Demir Çağ’ın karakteristik örnekleri arasında yer alan boyalı kap parçaları ve literatürde yaygın olarak “*triangle/üçgen ware*” olarak adlandırılan örnekler önemli buluntular arasında yer almaktadır.

Şabaniye Tümülsü 5. sondajında yürütülen kazı çalışmalarında ele geçen ve krem renkli (2,5 Y–8/4) mal grubu içerisinde değerlendirilen çanak parçası, boyalı malzeme grubuna örnek teşkil etmektedir. İnce cidarlı, perdahlı ve astarlı olan bu parça, kaliteli bir işçiliğe sahip olup çark yapımıdır. Çanak parçasının ağız iç yüzeyinde “*triangle/üçgen*” bezeme yer almaktadır.

Söz konusu üçgenlerin içleri dolu olup, üçgenlerin iç yüzeyleri kahverengidir (2,5 YR–4/6). Üçgen bezemenin çevresinde, üçgenlerden ayırık olarak düzenlenmiş ve kompozisyonu çevreleyen ince şeritler ise siyah renk (2,5 Y–4/1) ile betimlenmiştir. Çanak ağız parçası üzerindeki üçgen bezemeler, kabın ana motifini oluşturmaktadır.

Benzer “*triangle/üçgen*” bezemeli örneklerle Van/Karagündüz Höyük’te (Sevin, 1998: 724, Lev. 3; Sevin, Özfırat ve Kavaklı, 1999: 854; Kalkan, 2015: 3–36; Özfırat, 2019: 274, Lev. 17; 309, Lev. 8–4), Van Kalesi Höyük’te (Konyar, 2011: 150), Eski Norgüh’te (Kalkan, 2008: 150–151), bölgenin Kuzeydoğu Anadolu kesiminde yer alan Altın-tepe’de (Cimintepe) (Yılmaz ve Karaosmanoğlu, 2019: 328–329) ve Saztepe’de (Cimintepe II) (Işıklı ve Özdemir, 2019: 356) rastlanmaktadır.

Dyson (1999: 101, Lev. 1–2) tarafından Kuzeybatı İran’da Hasanlu IIIA tabakasında ele geçirilen ve bezeme ayrımı ilk kez yapılan “*triangle/üçgen ware*” çanaklara ise Ziwiye (Dyson, 1963: 35), Qalatgah (Muscarella, 1976: 46) ve James Shuran (Brown, 1990: 65) merkezlerinde de rastlanmıştır (bkz. Çiz. 1).

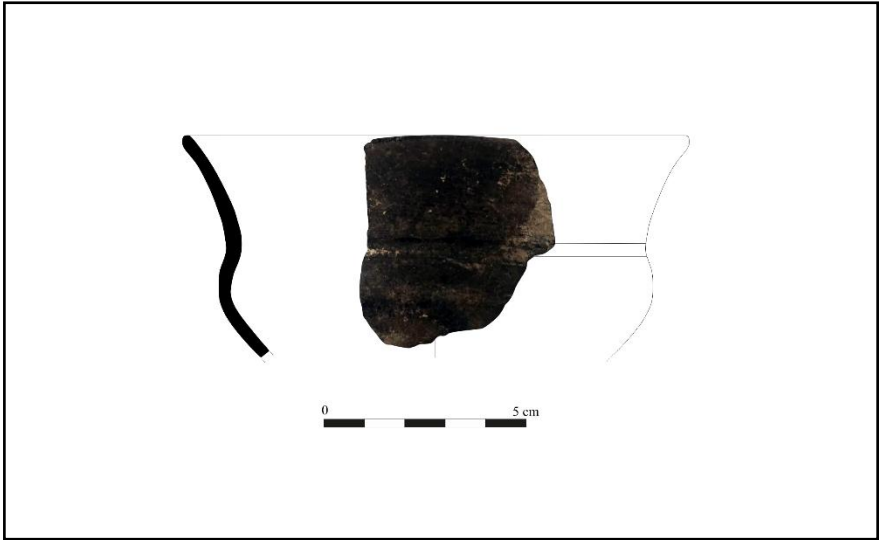

Çizim 1: *Triangle/Üçgen Ware*.

5 nolu sondajda, MÖ 5. yüzyıla tarihlendirilen ve literatürde “tulip bowl/lale formlu çanak” olarak adlandırılan, madeni kap örneklerini taklit eden bir çanak parçası ele geçirilmiştir. Gri-siyah mal grubu (7,5 YR–4/1) içerisinde değerlendirilen bu parça; ince cidarlı, astarlı, perdahlı, metalik parlak görünümlü ve çark yapımıdır. Çarkla üretildiği güçlükle ayırt edilebilen bu kap, yüksek kaliteli bir işçiliğin ürünüdür.

Ağız parçasından dışa çekik bir tipolojiye sahip olduğu anlaşılan bu örneğin, keskin bir omurga yapısı sergilediği gözlemlenmektedir. Kap üzerinde herhangi bir bezeme bulunmamaktadır. Bu tip çanaklarda, gövde kısmının içten vurularak şekillendirildiği izlenimini veren ve “repoussé tekniği” olarak tanımlanan uygulamanın kullanıldığı bilinmektedir. Şabaniye Tümüls’ünde ele geçen bu örnekte de boyundan gövdeye geçişte söz konusu tekniğin izleri tespit edilmiştir.

Ayrıca bu kap formu, Persepolis Kabartmaları’nda “*kâse taşıyıcıları*”⁵ olarak adlandırılan hizmet grubunun elinde taşıdığı kaplar arasında yer almasıyla da bilinmektedir. Söz konusu formun benzer örnekleri; Van/Karagündüz Höyük’ün Geç Demir Çağ tabakasında (Sevin, 1998: 718; Sevin, Özfirat ve Kavaklı, 1999: 853, Lev. 5; Kalkan, 2011: 710), Çavuştepe Yukarı Kale’de (Kalkan, 2008: 129, Lev. III.1), Van Kalesi Höyük’te (Sevin, 2012: 361; Kalkan, 2008: 120), Sazlıkyanı’nda (Kalkan, 2008: 142–143), Aşağı Keçikıran’da (Özfirat, 2021: 93) ve Kuzeybatı İran’da Lumbad, Korbolak (Kalkan, 2008: 220) ile James Shuran (Brown, 1990) gibi merkezlerde görülmektedir (bkz. Çiz. 2).

Çizim 2: Tulip Bowl/Lale Formlu Çanak

Bu yıl 5 nolu sondajda yürütülen çalışmalar sırasında alışılmışın dışında bir buluntu ele geçirilmiştir. Söz konusu sondaj alanında, bazalt taştan yapılmış ve kırık durumda bir tabak tespit edilmiştir. Ağız tablası düzleştirilmiş, dışa çekik ağızlı olan bu tabak sıg bir derinliğe sahiptir. İç ve dış yüzeyleri zımparalanmış olan

⁵ Hrt. III.34; Ksen. IV.4.21.

örnek, MÖ 5. yüzyıla tarihlendirilen pişmiş toprak tabaklarla tipolojik açıdan benzerlik göstermektedir (Kalkan, 2008: 239-240, Fig. 67). (bkz. Çiz. 3, Res. 4)

Çizim 3: Bazalt taş kap.

2022 yılında tümülüsün tepe noktasında açılan 1 nolu sondajın doğu kesiminde, bu yıl yeni bir sondaj açılmıştır. Bu kapsamda 7 nolu sondajda yürütülen kazı çalışmalarında, yüzey toprağının yaklaşık 30–40 cm derinliğinde, in situ durumda bir çömlek ele geçirilmiştir. Kiremit astarlı (2,5 YR–5/6) mal grubu içerisinde değerlendirilen bu kap, perdahlı, el yapımı ve orta derecede pişirilmiştir. İnce kum, orta taneli taşçık ve az miktarda mika katkılı hamura sahip olan çömlek, monokrom ve bezemesizdir.

Dışa çekik ağızlı, yüksek boyunlu, küresel gövdeli ve düz dipli forma sahip olan bu çömleğin Urartu sonrası döneme tarihlendirilmesi olasıdır (bkz. Çiz. 4, Res. 5). Ayrıca, çömleğin ele geçirildiği seviyenin yaklaşık 10 cm altında, çömleğe ait olabileceği düşünülen delikli bir pişmiş toprak kapak parçası bulunmuştur. Kiremit astarlı mal grubu (2,5 YR–5/6) kapsamında değerlendirilen ve kırık halde ele geçen bu kapağın üzerinde altı (6) adet delik

bulunmaktadır. Kabın üzerindeki deliklerin, pişirim öncesinde, hamur henüz yaş iken açıldığı anlaşılmaktadır (bkz. Çiz. 5).

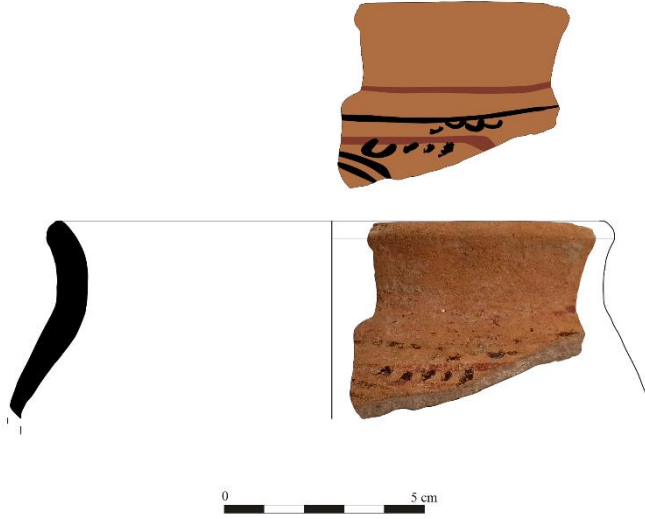
Çizim 4: Kiremit astarlı çömlek.

Çizim 5: Delikli kap.

Çalışmalar sırasında, pembe-devetüyü mal grubu (7,5 YR–7/4) içerisinde değerlendirilen, hamur renginde astarlı, perdahlı; ince kum, ince taşçık ve mika katkılı bir çömlek ele geçirilmiştir. İyi derecede pişirilmiş olan bu kap çark yapımıdır. Alçak boyunlu ve küresel gövdeli çömleğin boyun ve gövde kısımlarında kahverengi (2,5 YR–5/6) ve siyah (7,5 YR–5/1) renklerde ince şerit bezemeler yer almaktadır. Bu şerit bezemelerin olasılıkla kabın tamamını çevrelediği anlaşılmaktadır.

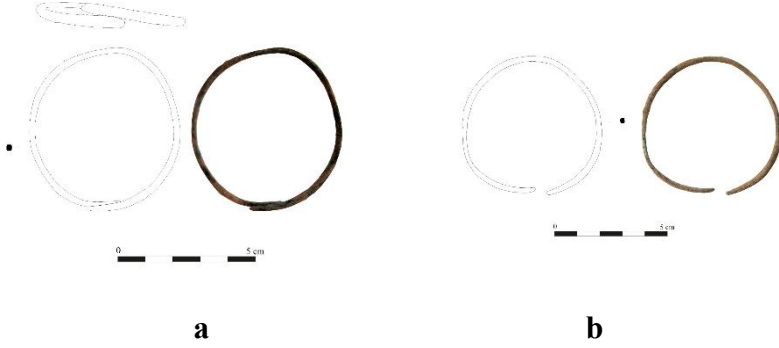
Boyun bölümünde, iki kahverengi şerit bezeme arasında yer alan siyah şeridin hemen altında—kabın bu kısmı yoğun biçimde tahrip olmuş olmakla birlikte—yarım daireyi andıran bir bezeme uygulanmıştır. Festoon bezemeyi çağrıştıran bu motif, söz konusu dönemin yaygın bezeme türleri arasında yer almaktadır. Benzer bezemeli çanak çömlek örneklerine Van Kalesi Höyük (Konyar, 2011: 150), Karagündüz Höyük ve Ayanis dış kent gibi kazı merkezlerinde (Özfırat, 2019: 267) olduğu gibi; Aşağı Mutlu, Eski Norgüh, Komtepe ve Aşağı Keçikıran gibi yüzey araştırması yapılan merkezlerde de rastlanmıştır (Özfırat, 2019: 268–270; 2021: 93, 97). Ayrıca Kuzeybatı İran’da Hasanlu IIIA, Achaemenid Village (Stronach, 1974: 244) ve Jameh Shuran I (Brown, 1990) merkezlerinde de bu bezeme türünün örnekleri bilinmektedir (bkz, Çiz. 6).

Çizim 6: Pembe devetüyyü çömlek.

Sondaj 5'te yürütülen çalışmalar sırasında, yüzeyden yaklaşık 30–40 cm derinlikte iki adet bilezik ve iki adet küpe ele geçirilmiştir. Söz konusu buluntuların tamamı tunçtan yapılmış olup, her iki uçları da açıktır. Bileziklerin uçları yılanbaşı biçiminde şekillendirilmiştir.

Yoğun korozyona maruz kaldıkları gözlenen bilezik ve küpelerin, alanda tespit edilen yakın dönem mezar gömüleri nedeniyle antik çağ mezarları içerisindeki özgün konumları ve bağamları kesin olarak belirlenememektedir (bkz. Çiz. 7-8, Res. 6 a-b, Res. 7 a-b)

Çizim 7: İki ucu açık bilezikler.

Çizim 8: Bronz küpeler.

2024 yılı içerisinde  abaniye Tümülüs'ünün mimari dokusunu daha iyi anlayabilmek amacıyla jeoradar (GPR)  alı ması gerçekleştirilmiştir. Bu  alı ma doğrultusunda tümülüsün alt kesimleri g r nt lenmi  ve elde edilen veriler ışığında kazı stratejisi belirlenmiştir. Bu kapsamda, 2024 yılında yürütülen arkeolojik çalışmalar sırasında 2, 3 ve 4 nolu sondajlar açılmıştır. Söz konusu sondajlarda ortaya çıkarılan ta  sırası izlenmiş ve kazı çalışmalarının bir sonraki yıl (2025) bu doğrultuda sürdürülmesine karar verilmiştir.

Bu yılki çalışmalarda, önceki yıl açılmış olan 2, 3 ve 4 nolu sondajlarda genişletme çalışmaları yapılmış ve taş sırasının takibine devam edilmiştir. Büyük boyutlu taşların arka kısmında, daha küçük ve yuvarlak formda taşların yer aldığı tespit edilmiştir. Bu küçük taşların arkasında bulunan ve aynı boyutlarda devam eden taş dizisini ise yaklaşık 5,30 m boyunca uzanan sal taşlarının ayırdığı görülmüştür (bkz. Res. 2).

Sal taşlarının sona erdiği noktadan itibaren, bir seti andıran ve keskin bir biçimde aşağı doğru inerek devam eden bir taş sırasının varlığı gözlemlenmiştir. Önceki yıllarda sondaj 3'te izlenen bu taş sırasının, sondaj 4'te ilk etapta devam etmediği anlaşılmıştır. Ancak sondaj 4'te gerçekleştirilen genişletme çalışmaları sonrasında, taş sırasının sondaj 2'de olduğu gibi set formunda ve belirgin bir şekilde aşağıya doğru devam ettiği ortaya konulmuştur (bkz. Res. 3).

Bu nitelikteki taş sırası mimarisinin, bir yapı bloğuna ait olabileceği düşünülmektedir. İlerleyen yıllarda yapılacak kazı çalışmalarında, söz konusu taş sırasının tamamının ya da büyük bir bölümünün açığa çıkarılması ve mimari bağlamının ayrıntılı biçimde değerlendirilmesi hedeflenmektedir. Ayrıca, bu taş sıraları arasından Geç Demir Çağ'a tarihlendirilen çanak çömlek parçaları da ele geçirilmiştir.

Resim 2: 2 nolu sondaj sal taş sırası.

Resim 3: 2,3 ve 4 nolu sondaj taş sırası

Sonuç

Van ili Edremit ilçesinde yer alan Şabaniye Tümülüs'ünde, 2025 yılı arkeolojik kazı çalışmaları kapsamında üç yeni sondaj daha açılmış ve böylece toplam yedi sondajda kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalar sonucunda, Geç Demir Çağ'a tarihlendirilen beş (5) farklı mal grubuna ait çanak çömlekler ile bronzdan yapılmış yılanbaşı formu bilezik ve küpeler ele geçirilmiştir.

Şabaniye Tümülüs'ünde ele geçen çanak çömlek buluntuları arasında, Geç Demir Çağ'ın karakteristik seramik repertuarında yer alan boyalı çanaklar ile metal kapları taklit eden *tulip bowl* (*lale formu çanak*) örnekleri bulunmaktadır. MÖ 5. yüzyılın ayırt edici kap formları arasında yer alan *triangle/üçgen* ware ve *tulip bowl* örnekleri, tümülüs buluntuları içerisinde kayda değer bir öneme sahiptir.

Her iki formun da ele geçtiği Şabaniye Tümülüs'ünde, *triangle/üçgen* bezemeli örneklerin Karagündüz Höyük buluntuları ile benzerlik gösterdiği; *tulip/lale* formu çanak örneklerinin ise Karagündüz Höyük ve Kuzeybatı İran merkezleriyle paralellik taşıdığı anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda, her ne kadar sınırlı sayıda örnekle kesin yargılara varmak mümkün olmasa da, Şabaniye Tümülüs'ünde ele geçen *triangle/üçgen* bezemeli örneklerin doğu kökenli etkiler taşıdığını ifade etmek yanlış olmayacaktır.

Kazı çalışmaları sırasında, Persepolis Kabartmaları'nda tasvir edilen ve metal parlaklığı verilerek dikkat çekici bir forma dönüştürülen, dışa çekik ağızlı *tulip bowl* kap formunun Şabaniye Tümülüs'ünde ele geçirilmiş olması, bu merkezin Geç Demir Çağ araştırmaları açısından önemli bir çalışma alanı olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca kazılar esnasında *in situ* durumda ve bütün hâlde ele geçirilen el yapımı çömleğin, Urartu sonrası döneme tarihlendirilmesi uygun görülmüştür.

Sondaj 2, 3 ve 4’te takip edilen taş dizisinin, bir yapı bloğuna ait olabileceği ihtimali üzerinde durulmaktadır. Birbirini izleyen büyük boyutlu taş sırasının arkasında yoğun biçimde kullanılmış daha küçük boyutlu taşların yer alması ve bu küçük taşların gerisindeki taşları birbirinden ayıran, yaklaşık 5 m uzunluğunda, birbirini takip eden sal taşlarının bulunması dikkat çekici bir durumdur. Bu mimari düzenlemenin niteliği, önümüzdeki yıllarda gerçekleştirilecek kazı çalışmalarıyla daha net biçimde açıklığa kavuşturulacaktır.

Teşekkür

Van/Şabaniye Tümülüsü kurtarma kazısına verdikleri desteklerden ötürü T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı’na, Van Valiliği’ne, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü’ne, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi’ne, Van İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü’ne, Van Müze Müdürlüğü’ne, Van Ticaret ve Sanayi Odası’na ve Şabaniye Tümülüsü Kazısı kazı ekibine teşekkür ederiz.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları: Yazarlar aynı oranda katkı sağlamıştır.

Çıkar Çatışmaları: Yazarların herhangi bir çıkar çatışması olmadığını bildirmişlerdir.

Kaynakça

Ayaz, G., Yılmaz, H., & Erdoğan, S. (2024). Van-Çatak Kaniye Bekan nekropolü kurtarma kazısı 2021-2022. 43. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 2, 16-20 Ekim 2023, Ankara, 225-236.

Brown, S. C. (1990). Media in the Achaemenid period: The late iron age in central west Iran. Heleen Sancisi-Weerdenburg, Amelia Khurt (Ed.), *Achaemenid History IV Centre and Periphery* içinde (63-76), Leiden.

Dönmez, Ş. (2016). *Anadolu ve Ermeniler Kızılırmak Havzası demir çağı toplumunun Doğu Anadolu Yaylası'na büyük göçü*. İstanbul: Anadolu Ön Tarih Yayınları.

Dyson, R. H. (1963). Archaeological scrap glimpses of history at Ziwiyeh. *Expedition*, 32-37.

Dyson, R. H. (1999). The Achaemenid painted pottery of Hasanlu IIIA. *Anatolian Studies*, 49, 101-110.

Herodotos. (2017). *Tarih*. (Müntekim Ökmen, Çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Işıklı, M. & Özdemir, M. A. (2019). Erzincan, Saztepe (Cimintepeler II): Akhaimenid dönemi için bölgesel bir merkez. Aynur Özfirat, Şevket Dönmez, Mehmet Işıklı, Mona Saba (Ed.), *Orta ve Doğu Anadolu Geç Demir Çağı: Post-Urartu, Med ve Akhaimenid imparatorlukları* içinde (351-382). İstanbul: Ege Yayınları.

Kalkan, H. (2008). M.Ö. 6-4. Yüzyıllarda Doğu Anadolu: Arkeolojik veriler ışığında tarihsel ve kültürel bir değerlendirme (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir: Ege Üniversitesi.

Kalkan, H. (2011). A royal tradition in Karagündüz Mound: İmitatio Regis?, *International Journal of Human Sciences*, 10 (2), 707-718.

Kalkan, H. (2015). Van Havzası'nda post-Urartu, Med ve Akhemenid dönemlerinin kültürel tanımı üzerine. *International Symposium on East Anatolia-South Caucasus Cultures II*, 10-13 Oct. 2012, Erzurum, 29-36.

Konyar, E. (2011). Excavations at the Mound of the Van Fortress/Tuspa. *Colloquium Anatolicum, XI*, 147-166.

Konyar, E., Genç, B., Avcı, C., & Tan, A. (2019). Eski Van Şehri, Kalesi ve Höyüğü 2018. *41. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 2, 17-21 Haziran 2019, Diyarbakır, 65-83.

Ksenophon (2011). *Anabasis onbinlerin dönüşü*. (Oğuz Yarlıgaş, Çev.), İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Muscarella, O. W. (1976). Qalatgah: An Urartian site in northwestern Iran. *Expedition*, 13, 44-49.

Özfırat, A., & Marro, C. (2007). A survey of pre-classical sites in eastern Turkey. Fourth preliminary report: The eastern shore of Lake Van. *Ancient Near Eastern Studies*, 44, 113-140.

Özfırat, A. (2019a). Van Gölü Havzası'nda Son Urartular ve Doğu Anadolu Yüksek Yaylası'nda Post-Urartu Dönemi. Aynur Özfırat, Şevket Dönmez, Mehmet Işıklı & Mona Saba (Eds.), *Orta ve Doğu Anadolu Geç Demir Çağı: Post-Urartu, Med ve Akhaimenid İmparatorlukları içinde* (217-230). Ege Yayınları

Özfırat, A. (2019b). Van Gölü havzası ve Ağrı Dağı'nda Akhaimenid dönemi. Aynur Özfırat, Şevket Dönmez, . Mehmet Işıklı, Mona Saba (Eds.), *Orta ve Doğu Anadolu Geç Demir Çağı: Post-Urartu, Med ve Akhaimenid imparatorlukları içinde* (263-321). İstanbul: Ege Yayınları.

Özfırat, A. (2021). Ernis (Ünseli) settlement complex on the northern shore of Lake Van: From the early bronze age (Kura-

Araxes) to the late iron age (Achaemenid). *Artuklu İnsana ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 6(1), 85-119.

Polat, E. (2025). The first excavation of a tumulus in the Lake Van Basin: Sabaniye Tumulus. *Anatolia Research*, 33, (baskıda).

Sevin, V. (1985). Van bölgesi yüzey araştırması 1984. *III. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 20-24 Mayıs 1985, Ankara, 287-295.

Sevin, V. (1998). Van/Karagündüz kazılarının ışığında Doğu Anadolu Geç Demir Çağ çanak çömleği. Güven Arsebük, Machteld J. Mellink, Wulf Schirmer (Haz.), *Light on top of the Black Hill studies presented to Halet Çambel* içinde (715-726). İstanbul: Ege Yayınları.

Sevin, V., Özfirat, A., & Kavaklı, E. (1999). Van Karagündüz Höyük kazıları (1997 yılı çalışmaları). *Belleten*, 63(238), 847-868.

Sevin, V. (2012). Van bölgesinde post-Urartu dönemi: Yıkıntılar üzerinde yeni bir yaşam. *Belleten*, LXXVI (276), 351-372.

Stronach, D. (1974). Achaemenid Village I at Susa and the Persian Migration to Fars. *Iraq*, 36 (1-2), 239-248.

Tarhan, T., & Sevin, V. (1976/77). Van bölgesinde Urartu araştırmaları (I): Askeri ve sivil mimariye ait yeni gözlemler. *Anadolu Araştırmaları IV-V*, 273-345.

Tosun, M., Parlıtı, U. & Caner, E., (2021). An Evaluation on Eastern Anatolia Late Iron Age(Persian/Achaemenid Period). *Arkeoloji Dergisi*, 1, 26: 107-120.

Yılmaz, M. A. & Karaosmanoğlu, M. (2019). Erzincan-Altıntepe Kalesi'nde Urartu sonrası sorunsalı: Geç Demir Çağı verilerinin genel bir değerlendirmesi. Aynur Özfirat, Şevket Dönmez, . Mehmet Işıklı, Mona Saba (Ed.), *Orta ve Doğu Anadolu*

Geç Demir Çağı: Post-Urartu, Med ve Akhaimenid imparatorlukları içinde (323-350). İstanbul: Ege Yayınları.

Yılmaz, H., Polat, E., Sancak, S., & Özgüner, E. (2024a). Van/Şabaniye Tümülüsü'nde ele geçen Geç Demir Çağ seramikleri üzerindeki bezeme örnekleri. Hakan Yılmaz (Ed.) *Cumhuriyetimizin 100. Yılına İthafen: Anadolu Arkeolojisi Üzerine Yeni Araştırmalar içinde (131-158). Ankara: Bidge Yayınları.*

Yılmaz, H., Polat, E., Karslı, Ö., Sancak, S., & Özgüner, E. (2024b). Şabaniye Tümülüsü Arkeo-Jeofizik çalışması, Van Türkiye. *Cumhuriyetimizin 100. Yılına İthafen: Anadolu Arkeolojisi Üzerine Yeni Araştırmalar içinde (91-130). Ankara: Bidge Yayınları.*

Yiğitpaşa, D. (2015). Arkeolojik veriler ışığında Doğu Anadolu Geç Demir Çağı (M.Ö. 7.-4. Y.Y.) çanak çömleği. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8 (37), 512-524.

Yiğitpaşa, D. (2016). *Doğu Anadolu Geç Demir Çağı kültürü*. Ankara: Gece Kitaplığı.

Katalog:

Çizim 1: Şabaniye Tümülüsü, çanak. Env. No: 2025-1, krem renginde hamurlu (2,5 Y-8/4), ince cidarlı, astarlı, açıkılı, ince kum, ince taşçık, az mika katkılı, iyi derece pişirilmiş, çark yapımı.

Bezeme: Çanak ağzının iç kısmında içi dolu triangle/üçgen bezeme kahverengi (2,5 YR-4/6), etrafını çevreleyen ince şerit çizgiler siyah (2,5 Y-4/1) rengindedir.

Çizim 2: Şabaniye Tümülüsü, çanak. Env. No: 2025-2, gri-siyah mal grubu (7,5 YR-4/1), ince cidarlı, astarlı, açıkılı, iyi derece pişirilmiş, çark yapımı.

Çizim 3: Şabaniye Tümülüsü, 2025-4, bazalt taş kap. İç ve dış yüzey zımparalanmış.

Çizim 4: Şabaniye Tümülüsü, çömlek. Env. No: 2025-6, kiremit astarlı (2,5 YR-5/6), açıkılı, ince kum, orta taneli taşçık, az mika katkılı, orta derecede pişirilmiş, el yapımıdır.

Çizim 5: Şabaniye Tümülüsü, delikli kap. Env. No: 2025-9, kiremit astarlı mal grubu (2,5 YR-5/6), dışı açıkılı, ince kum, iri taşçık, az mika ve az kireç katkılı, orta derecede pişirilmiş ve el yapımıdır.

Çizim 6: Şabaniye Tümülüsü, delikli kap. Env. No: 2025-6, pembe-devetüyü mal grubu (7,5 YR-7/4), hamurunun renginde astarlı, açıkılı, ince kum, ince taşçık, mika katkılı, iyi derecede pişirilmiş, çark yapımıdır.

Bezeme: Boyun ve gövde kısmında kahverengi (2,5 YR-5/6) ve siyah (7,5 YR-5/1) renklerde ince şeritler vardır.

Çizim 7: **a:** Şabaniye Tümülüsü, bronz bilezik. Env. No: 2025-3, iki ucu açık bilezik. **b:** Şabaniye Tümülüsü, bronz bilezik. Env. No: 2025-6, iki ucu açık bilezik.

Çizim 8:a: Şabaniye Tümülüsü, bronz küpe. Env. No: 2025-4. **b:** Şabaniye Tümülüsü, bronz küpe. Env. No: 2025-5.

Görseller:

Resim 4: Bazalt kap (Şen, 2025).

Resim 5: Kiremit mal grubu çömlek (Şen, 2025).

Resim 6: İki ucu açık yılanbaşı bilezik (Şen, 2025).

Resim 7: İki ucu açık küpe (Şen, 2025).

CUMHURİYETİMİZİN
102. YILINA İTHAFEN:
ANADOLU ARKEOLOJİSİ
ÜZERİNE YENİ ARAŞTIRMALAR

